

SZEMLE

ANDREW C. S. PEACOCK

EARLY SELJUQ HISTORY. A NEW INTERPRETATION

*(Routledge, Studies in the History of Iran and Turkey, London –New York, 2013. 208 o.
ISBN 978-0-415-86482-4)*

A szeldzsuk birodalom létrejötte óriási hatással volt a középkori muszlim országok történetére, de hosszabb távon Európa jövőjét is befolyásolta. Ehhez képest a szerző joggal véli úgy, hogy ez „nemcsak a legkevésbé megértett nomád dinasztia, de a legkevésbé megértett nagyobb iszlám birodalom” is. A szakirodalom viszonylag könnyen átsiklik rajtuk, jobbra csak mint a keresztes hadjáratok nélkülözhetetlen előzményeit tárgyalják őket. A birodalom történetéről nyugati nyelven máig nem írtak külön feldolgozást (magyarul ugyancsak hiába keresnénk). Pedig érdekes kutatási téma lehetne hazai viszonylatban is, hiszen a XI. századi török népvándorlás, amely a Szeldzsuk-dinasztiát hatalomra emelte, hosszabb távon a magyar történelemre is nagy hatást gyakorolt. A Bizáncot fokozatosan meghódító törökök végül az Oszmán Birodalmat hozták létre. De az egyetemes történelemben is fontos korszakot jelöl a szeldzsukok felemelkedése: az „iráni közjáték” velük ér véget, és a szunnita iszlám megújulása is velük következik be (bár ez persze nem a törökök műve volt). Az ő nevükhöz fűződik az első nagy török iszlám állam létrehozása a hagyományosan muszlim területeken és az Abbászidák utáni első nagy birodalom megalkotása. Közél-keleti hódításuk adták meg a döntő lökést a keresztes háborúk elindításához. Aligha véletlen, hogy az újabb szakirodalomban egyre több mű foglalkozik a szeldzsukokkal (Peacock mellett említhetjük még S. Mecit, D. Durand-Guédy munkáit).

Peacock könyvében a szakirodalomban rögzült kép átrajzolását is céljának tekinti, így vitatja, hogy a Szeldzsukok kezdettől fogva a szunnitizmus bajnokaiként léptek volna fel, nomád alattvalóik zavaró kellemetlenségét jelentettek volna számukra, nomád hagyományait hamar feladták volna a perzsa uralkodói modell kedvéért. Munkája ebből következően nem az események időrendi bemutatására épül, hanem tematikus rendszerre. A szeldzsukok korai történetét így is elég részletesen megismerhetjük munkájából, de leginkább Alp Arslán uralkodásával (1063–1072) bezárólag. Ezután ugyanis már csakugyan fölerősödik a perzsa tradíció és Malik sah alatt (1072–1092) már az iszlám modell válik általánossá a nomád hagyomány ellenében (bár ez is erős maradt még a továbbiakban is, a dinasztia teljesen csak a XII. században szakad el türkmén alattvalóitól).

A kötet bevezető részében a szeldzsukok középkori és a modern historiográfiáját tárgyalja a szerző. Érdekes, hogy felemelkedésük története jórészt a későbbi muszlim krónikákban található meg, saját szóbeli hagyományukat összegző, az Alp Arslán idején készült Malikname is csak ezekben kivonatolva maradt fenn. Korai történetükhöz Beyhaqi és Gardizi fontos forrás, de egyikük sem a szeldzsukok szemszögéből írt, a későbbi történetírók, mint Ibn al-Athír, vagy Husayni (még ha helyenként a Malikname anyagát használták) viszont igazi muszlim uralkodóként ábrázolta már a korai szultánokat is. Érdekes a szír krónikások, Michael Syrus és Bar Hebraeus tanúsága, hiszen ők olyan adatokat is megőriztek, melyeket a muszlim hagyományból már kigereblyéztek (például Togril bég és a kalifa nem éppen súrlódásmentes viszonyáról).

Peacock az eredetükkel foglalkozó fejezetben a dinasztia őseinek származását próbálja kibozgani. A forrásokban itt van némi ellentmondás abban a tekintetben, hogy vajon oguz jabguk, vagy a kazár kagánok birodalmából vándoroltak-e el Közép-Ázsiába. A szerző gondos mérlegelés után úgy véli, hogy a kazár kapcsolat lehetett a valós, hiszen a XI. századra eltűnt birodalom emléke aligha lehetett fontos a muszlim krónikásoknak, de a szájhagyomány ezt bizonyára hitelen őrízte meg. Az oguzok vándorlásának okait is tárgyalja, és úgy véli – az újabb kutatásokkal összhangban –, hogy a steppei éghajlatváltozás miatti legelőhiány lehetett a döntő ok, amihez még társult

a kipcsak nyomás és a szomszédos muszlim országok széttagoltságából fakadó, kínálkozó lehetőség. Ugyancsak az előtörténet része a következő fejezet, melyben a Szeldzsuk-dinasztia és a türkmének kapcsolatát vizsgálja. Kiemeli a sztyeppei hagyományok fontosságát, mert csak ezek alapján érthető meg a dinasztia és a nomádok kapcsolata. A korai uralkodók számára a nomád pásztornépesség jelentette hatalmuk forrását, de cserébe nekik kellett biztosítani ennek létszükségleteit. Ez a vándorlás és a vele járó pusztítás magyarázata, hogy a források gyakran csak oktanul pusztító barbárokként jelenítik meg a türkméneket. Nem kétséges: a nomádok és a letelepültek között ritkaság a békés, kiegyensúlyozott viszony, de Peacock szerint a pásztorkodó életmódból következett, hogy a vándorló törökök új legelőterületeket kerestek maguknak. Ez számukra létszükséglet volt, és pusztításaik leginkább azokat a vidékeket érték, ahol jó nyári vagy téli szállásokat találtak.

A hadtörténet iránt érdeklődő olvasó számára a 3. fejezet (*The Seljuqs in Central Asia and Iraq c. 900–1055*) hadakozásról írott része tartogatja a legtöbb érdekességet. Nomád hagyományaik uralták taktikájukat a korai időszakban, így a szerző ennek jellegzetességeit veszi sorra először. A színlelt menekülés jól bevált trükkjét többször is eredményesen alkalmazták, a gaznavidák elleni harcokból több példát is hoz. Tárgyalja fegyvereiket, elsősorban az íjat, de közelharceszközeikre és páncéljaikra is kitér. Érdekes, hogy az ostromokat általában nem tekintik a nomád hadakozás jellemzőinek, de a szeldzsukok kezdettől fogva nem vonakodtak erővel bevenni és megtartani erődített helyeket. A nomádok másik nagy előnyét, a mozgékonyt is tárgyalja, mint sikereik egyik biztosítékát. Seregeik szervezeti rendjével kapcsolatban nehéz kérdés vizsgálatába fog a szerző, hiszen Dzsingisz kán későbbi hadigépezetéhez képest a szeldzsuk hadszervezet jóval homályosabb téma, de az biztosnak tűnik, hogy ők is tizedes rendszerre építettek. Azt pedig, hogy csak szervezetlen, fegyelmetlen horda lettek volna – a régebbi szakirodalomban gyakori nézet – kereken elutasítja. A stratégiát illetően nehéz lenne biztonsággal megállapítani, hogy a nyugati terjeszkedésük eleve terv szerint zajlott, vagy csak a nomád csoportok céltalan kóborlása váltotta ki. Az biztos, hogy biztonságos legelőterületeket kerestek, és hogy a döntéshozatal nem volt egységes (a dinasztia tagjai gyakran a maguk feje után mentek), de az érintett csoportok általában gyűléseket tartottak, melyeken megvitatták a következő lépéseket. Tárgyalja még a szeldzsukok létszámára vonatkozó adatokat és vándorlásaikat, és úgy becsüli, hogy a Togrilékkal Horászánba vándorolt törökök száma 80 000 fő lehetett, de a velük jött állatállománnyal együtt már súlyos károkat okozhattak a tartomány lakosságának. Ezután a városi lakossággal való viszonyt vizsgálja fel, bemutatva azt, hogy a gaznavida uralom alatti városokban a vallási és politikai megosztottság következtében a helyi elitekben komoly hajlandóság élt a behódolásra a szeldzsukok előtt. Két ősi kereskedőváros, Merv és Nisápur példáján részletesen mutatja be, hogyan nyitottak kaput a városok a törökök előtt, amint az addigi uralkodó hatalom ereje vereségekben is láthatóan meggyengült. A városokhoz való viszonyokban is jól kifejeződik a nomád szemlélet: nem ragaszkodtak hozzájuk foggal-körömmel, hanem inkább időszakos menedéknek tekintették ezeket, melyeket baj esetén elhagytak, és ahonnan egyúttal elhíthatták komoly pénzeket gyűjthettek be. A fejezet utolsó része a türkmén dominancia megszűnésével foglalkozik, vagyis azzal az eseménnyel, ami Bagdad megszerzése (1055) után történt. Togril bég és a törökök viszonyában ekkor változás állhatott be, mivel a szultán ettől kezdve egyre inkább megbízhatóbb gulámokra kezdte építeni a seregét és a tradicionális muszlim uralkodói modell átvételére kezdett törekedni.

A következő fejezet a szeldzsukok és az iszlám viszonyát tárgyalja, rávilágít arra, hogy a szakirodalomban meggyökeresedett nézet a törökök elkötelezett szunnita hitéről igencsak téves vélemény. Idézi Bar Hebraeust arról, hogy az iszlámra térésük merőben gyakorlatias lépés volt, amit Irán inváziójának megkönnyítése motivált, és Azimit arról, hogy Togril csak 1055-ben lett szunnita. Voltak alkalmi kalandjaik a sízmussal és a hanbalita iskolával is, ha politikailag hasznosnak látták – röviden, vallási szempontból pragmatistáknak lehet őket tekinteni, akiknél a muszlim hit még igen felületes, nomád hagyományaik tovább éltek.

Az utolsó fejezet a török inváziók 1029–1071 közötti anatóliai és közel-keleti hatásával foglalkozik a szerző. Itt megint egy régi szakirodalmi tételt vizsgál, miszerint a bizánciak örményországi terjeszkedése eltávolította a keleti támadók útjából a fő akadályt. Ez a „távol-keleti” határvidék nem volt különösen fontos Konstantinápoly szempontjából, hiszen a térség kisebb muszlim dinasztiai nem jelentettek igazi veszélyforrást, szó sem volt itt defenzív védvonalról. Senki sem számított arra, hogy lényegében egyik pillanatról a másikra innen érkezik majd az új fenyegetés, ami a török

népvándorlással bekövetkezett. Bizánc gyors és látványos összeomlása (akárcsak a keleti muszlim államoké) nem annyira a török invázió következménye, hanem a már meglévő gazdasági hanyatlás és depopuláció folyamatának eredménye, amit a szeldzsukok csak betetőztek. Végül az utolsó oldalakon a szerző röviden összefoglalja fontosabb következtetéseit.

Peacock munkája igazán figyelemreméltó mű, a források részletes ismeretéből levont következtetései jól megalapozottak, méltán számíthat a téma iránt érdeklődő olvasók figyelmére. Hazai viszonylatban is hasznos lehet tanulmányozni, hiszen a török népvándorlás következményei Magyarország történetére is nagy hatást gyakoroltak, de még a nomád társadalmak és vándorlások megértéséhez is segítséget nyújt. A belső-ázsiai török népesség életmódjának, társadalmi szerkezetének megismerése, a nomádok integrációjának problematikája a letelepült társadalmakba érdekes lehet a magyar kutatók számára is.

Tóssér Márton

DARIUS VON GUTTNER-SPORZYNSKI

POLAND, HOLY WAR, AND THE PIAST MONARCHY, 1100–1230

(Eureopa Sacra, vol. 14. Brepols, Turnhout, 2014. 294 o. ISBN 978-2-503-54794-7)

A témával régóta foglalkozó, de más korszakokkal foglalkozó műveiről¹ is ismert szerző (University of Melbourne) rövid időn belül másodikként vállalkozik monografikus formában a lengyelek, az uralkodó Piast dinasztia és a keresztes háborúk kapcsolatának a bemutatására. Abban, hogy ezt az elsők között teszi meg, egyáltalán nem az érdeklődés hiánya, hanem sokkal inkább a mostoha forrásadottságok a felelősek. Eddig hagyományosan Jadwiga Ossowska tanulmányához fordultunk,² aki néhány oldalon világosan összefoglalta a kérdéskört. Ennek oka abban keresendő, hogy a korábbi vizsgálódások tárgyát leszűkítették a klasszikus, tengerentúli keresztes hadjáratokra, melyekről változatlanul nem tudunk egy évkönyvben (lubińi évkönyv) megőrzött egy soros bejegyzésnél, valamint egy bizánci történetíró utalásánál sokkal többet. (Ehhez képest II. András hadjáratáról dúskálunk a korabeli feljegyzésekben.) A szerző tudatosan változtat ezen a szemléleten, s – Jonathan Riley-Smith tágabb felfogását követve – a témához kapcsolja a lengyel földek térítését és krisztianizációját, valamint már sokkal több joggal a pomerán és porosz hadjáratokat. Igaza van, hogy módosítani szükséges Stanisław Smolkának a lengyel érdeklődést és részvételt teljesen minimalizáló véleményén (1881), hiszen éppen a felső korszakhatárként választott 1230-ig, a Német lovagrend betelepítéséig a fegyveres térítésben valóban beszélhetünk egy erőteljes és domináns lengyel szerepvállalásról. Igaz, a pápák a XIII. század elejéig *expressis verbis* nem fogalmazták meg a porosz és szentföldi fogadalmak átválthatóságát, de a kiadott forrásokból mindez kiolvasható, és a kortársak úgy is értelmezhették.

Az első fejezet a lengyel keresztes államiság megszületését, a lengyel egyházszervezet kialakulását mutatja be a 960–1110 közötti időszakban. A témához az alapvetés – különösen a nem lengyel olvasók számára – feltétlenül szükséges, ugyanakkor magához a témához szorosabban azonban nem tartozik. Meglepő, hogy az investitúra harcok alatti magyar–lengyel kapcsolatok bemutatásakor Béla, Géza és László kapcsán nem utal a magyar krónikának a lengyel szakiroda-

¹ *Darius von Guttner-Sporzynski: Genealogy of the Protestant Nobility in Poland 1600–1825.* [Electronic resource. Euroa, Victoria, Verbum Imprints, 2011.]

² *Jadwiga Ossowska: The Polish contribution to the expeditions to the Holy Land in the Crusades' era.* (1989). *Folia orientalia*, 26. (1989) 167–182. o.

lomban is jól ismert történetére, Bélának a pomeránok elleni harcban való, nyilván utólag megfogalmazott epizódjára, amit nálunk legutóbb Bagi Dániel tárgyalt.³

A második és a harmadik fejezet a keresztes eszmével való megismerkedés útjait és a pomerániai térítést, hódítást tárgyalja III. Boleszló idején. Ennek kapcsán részletesen szól és bemutatja Anonymus Gallus *Gesta principum Polonorum*-át, a műre és szerzőjére vonatkozó szakirodalommal együtt. Ismét szembetűnő, hogy Bagi Dániel nem kis érdeklődést keltő írásait akár németül, akár lengyelül jelentek meg, teljesen mellőzi, pedig éppen Boleszlónak Szent Istvánhoz való kapcsolatának hangsúlyozása jól illett volna a szerző mondanivalójába.⁴ A névtelen szerző III. Boleszló számára az államférfíúi modellt Szent Istvánban találta meg, akinek napján állítólagosan Boleszló született, s akihez Bátor Boleszló mindenben megpróbál hasonlóná válni, még a koronázásban is. Az 1102–1106-tól kezdődő pomerán hadjáratai Zbiegniew halála után akár engesztelő háborúnak is tekinthetők, legalábbis a szerző szerint, miként Boleszló alakjának a megrajzolását még a *Roland ének* szellemiségével is rokonítani próbálja.

A negyedik fejezet már a második keresztes hadjárat idejére vezet az olvasót. Hiába hirdette meg a pápa 1145-ben a hadjáratot, az 1138-ban trónra lépő II. Władysław az apja, III. Boleszló (Bolesław) halálát követően kitört hatalmi harcokon és polgárháborún igyekezett úrrá lenni. Sikertelenül, mert a trónkövetelő hercegek 1146-ban letették trónjáról, s abban, hogy egyikük, III. Mieszkó (Mieszko) a vendek elleni keresztes hadjárat élére állt, nyilván a frissen hatalomra jutottak legitímációs kényszere is megnyilvánult. Az már nehezen lenne bizonyítható, hogy a tengerentúli keresztes hadjárattól való távolmaradásban szerepet játszott volna anyja, kijevi Zbyslava ortodox békés térítő hagyománya (112. o.). Ekkor, 1146-ban kerül sor arra, hogy II. Władysław egyszerűen „szaracén”-nak nevezett pogányokat használ katonai szövetségesként, akik lehetnek poroszok, de többek szerint kunok is. Érdekes, hogy éppen itt nem hivatkozik az általa folyamatosan kritizált Mikołaj Gładysz munkájára, aki inkább a kunokra gondolt, s amit talán támogat a ruténnel való együttes emlegetésük is.⁵ Ezek az események vezettek Władysław elmeneküléséhez III. Konrád német király udvarába. A rákövetkező német támadás utáni megegyezés része volt egy Piast herceg túszul adása a német udvarba, akinek kiléte mindmáig találgatásra ad okot. Tény azonban, hogy ezután a szászokkal való együttműködés jegyében, részben dán támogatással került sor egy közös vendek (1147. július–augusztus), majd egy poroszok elleni (1147. november–december) keresztes hadjáratra. Szintén bizonytalan, hogy melyik lengyel herceg vezette a lengyel csapatot ezekben a hadjáratokban; a szerző szerint csakis III. Mieszkóról lehetett szó, aki Nagy Lengyelország felett uralkodott. Hasonlóképpen érdekes az 1162-ben említett Jazko (Jaxa) kiléte, aki Jeruzsálembe ment, s akit továbbá a Szent Sír kanonokjainak tett miechówi alapítása is a könyv egyik részletesen tárgyalt alakjává tesz. Maguk az 1147-es hadjáratok egyébként nem értek el tartós eredményt, eszmei jelentőségük azonban nem lebecsülendő.

Az ötödik fejezetben tárgyalt szentföldi lengyel részvétel nem kevésbé vitatott fejezete a lengyel keresztes historiográfiának. A lubińi évkönyv szűkszava mondatából egyértelmű, hogy Henrikről, Sandomierz hercegéről van szó. Jan Długosz ugyan kibővítette a történetet, de hiteles kortárs forrásokkal nem rendelkezett, s Kinnamos rövid utalása is inkább több gondot jelent, mint bizonyosságot, hiszen a névtelen lengyel királyt illetően többen az emigrációban élő II. ('Elűzött' melléknévű) Władysławra gondolnak. Henrik később, 1166 előtt Zagośc-ban alapított egy Johannita rendházat. Az is vitatott, hogy melyik területről érkeztek a lovagok és szerzetesek, itáliai vagy morva-cseh

³ *Bagi Dániel*: Béla és a pomerán. In: Aktualitások a magyar középkorkutatásban. In memoriam Kristó Gyula (1939–2004). Szerkesztette *Font Márta, Fedeles Tamás, Kiss Gergely*. Pécs, 2010. 295–306. o. és lengyelül: „Quamvis sim nobilior quam paganus ille, tamen pugnabo pro regni vestri commodo et honore domini ducis.” In: *Historia narrat: Studia mediewistyczne ofiarowane Profesorowi Jackowi Banaszkiewiczowi*. Szerkesztette *Andrzej Pleszczyński, Joanna Sobiesiak, Michał Tomaszek, Przemysław Tyszcza*. Lublin, 2012. 97–110. o.

⁴ *Bagi Dániel*: Królowie węgierscy w Kronice Galla Anonima. (Rozprawy Akademii Umiejetnosci, 108.) Kraków, 2008. 238. o.

⁵ *Mikołaj Gładysz*: The Forgotten Crusaders: Poland and the Crusader Movement in the Twelfth and Thirteenth Centuries. Leiden–Boston, 2012. 59., 95. o.

területről. Amennyiben a III. Konrádnak átadott lengyel herceg Henrik volt, akkor személyesen hathatott rá clairvaux-i Szt. Bernát prédikálása, ami Jaxa tevékenységére, s további keresztes hatást mutató síremlékekre is magyarázatot kínálhatna. Kérdés, hogy a forrásszegény időszakban mennyit nyom a latba, hogy Henrik 1147–1149 közötti tevékenységéről nem maradtak fenn adatok, azaz ezen idő alatt lehetett a Tengerentúlon. Mindenesetre a szerző székszövege Gładysz feltevését illetően, hogy Henrik egyenesen kétszer (1147, 1154) járt a Szentföldön, helyes lehet. Személyének legendás hagyományát 1166-ban a poroszok ellen bekövetkezett „mártír” halála csak tovább erősítette. Ugyanakkor számos szöveghelyet (De laude novae militiae, Vincentius Kadlubek) a szerző talán túlzó és erőltetett módon hoz a témával kapcsolatba.

A hatodik fejezet az 1147. évtől a poroszok elleni hadjáratokat tekinti át. A hadjáratok és összeköttetések intenzitását valóban korlátozta az a körülmény, hogy rendkívül széles senki földje húzódtott a szemben álló felek között, de mindez csak másodlagos jelentőségűnek értékelhető. Ezekre az eseményekre a Vincentius Kadlubek által írott 1190 és 1208 között íródott *Chronica Polonorum* a fő forrásunk; információk már sokkal bőségesebben állnak rendelkezésre. II. Kazimierz porosz hadjárata 1192-ben minden bizonnyal kapcsolatba hozható a harmadik keresztes hadjárat meghirdetésével, ami jól párhuzamba állítható a dánok 1191-es finneket elleni vonulásával. Keresztes bulla ezúttal sem maradt ránk, de Vincentius szóhasználata: „Szaladinistáknak” nevezi a poroszokat, valóban sokatmondó. Ugyanakkor a hadjárat előtti végrendekezés tényéből közvetlenül keresztes eseményre gondolni nem tűnik meggyőzőnek (177. o.). Hasonlóképpen Szent Adalbert tiszteletéből, a gnieznoi kapu díszítéséből, általában a hittérítés momentumaiából csak igen közvetve lehet keresztes vonatkozásokra következtetni.

A hetedik fejezet választ ad arra a kérdésre, hogy miként húzódtak a lengyelek vissza, szorultak ki a poroszok elleni hadjáratokból, aminek utolsó jelentős eseményére 1192-ben került sor. Az 1200-ra előrehaladott térítést és nyomulást azonban több tényező is megakasztotta. Ilyen volt a ciszterci rendnek a térítésből való visszalépése (1210), s helyük átadása a Német lovagrendnek, miként a lengyel területek politikai megosztottsága és a fejedelmek közötti hatalmi harc. A pápai támogatásnak a lovagrend felé való fordulása hosszú évszázadokra irányt szabott a porosz kérdés katonai-politikai és egyházi rendezésének.

A művet igen bőséges bibliográfia zárja. Ebben azonban szokatlan, hogy a források között a szerző a *De laude novae militiae* esetében, amit bőségesen idéz latinul, csak az angol fordításra hivatkozik, ráadásul még a szerző nevét sem említi. Az is rendhagyó, hogy a „Magistri”-ként említett szerzőket az m betűhöz, s nem közismert keresztnevekhez sorolja be (Adam, Vincentius stb.). Az apró következtetések azonban bőségesen kárpótolják az olvasót az egyébként nehezen hozzáférhető lengyel szakirodalom szinte már túlságosan is részletező bemutatásáért. Mikołaj Gładysz könyve után a XII. századi lengyel földi keresztes hagyomány újabb részletes tárgyalása a korabeli magyarországi fejlemények, a csekély, de a lengyelhez képest nem elhanyagolható XII. századi magyar keresztes érdeklődésre is párhuzamot és magyarázatot kínál.

Veszprémy László

ANDREAS WILLERSHAUSEN

DIE PÄPSTE VON AVIGNON UND DER HUNDERTJÄHRIGE KRIEG**Spätmittelalterliche Diplomatie und kuriale Verhandlungsnormen (1337–1378)**

(Az Avignoni pápaság és a százéves háború. Diplomácia és tárgyalási normák.
De Gruyter Verlag – Akademie Verlag, Berlin, 2014. 474 o. ISBN 978-3-05-006336-2)

Andreas Willershausen a német középkorkutatás fiatalabb korosztályaihoz tartozik, jelenleg a Justus-Liebig-Universität (Gießen) munkatársa. A recenzeált kötet 2010-ben az Augsburgi Egyetemen megvédett doktori értekezésének nyomtatott változata. A monográfiában az avignoni pápaság és a százéves háború kapcsolatát mutatja be sajátos, új megközelítésben.

A könyv szerkezetileg három nagyobb részre bontható. Az A) jelzésű könyvrészletben kapott helyet a bevezető, a módszertani eljárásokat bemutató és megindokoló szövegrészek, illetve a százéves háború egyes szakaszainak bemutatása. A B) jelzetű szakaszban dolgozta fel a *Via pacis*, azaz a pápai békéltetés szakaszainak és helyszíneinek kérdését. Ugyancsak itt kapott helyet a tárgyalásokon szerepet vállaló pápai nunciusok, legátusok személyének, tevékenységének feldolgozása. Végül a C) jelű nagyobb ívű fejezetben tárgyalja Willershausen a százéves háború idején működő pápai diplomácia struktúráit.

A könyv módszertanilag három nagyobb gondolkört ölel át. Az egyik a modern német középkorkutatás egyik zászlóshajójává nőtt konfliktus- és rituálékutatás, mely az ún. „münsteri iskola” és elsősorban Gerd Althoff elmúlt évtizedekben publikált eredményeire támaszkodik. Ezzel szoros összefüggésben áll a dolgozat másik fő alapvetése: az avignoni pápák békéltető és közvetítő szerepkörben való bemutatása. A szerző mindezt a klasszikus diplomáciatörténet keretei között tárgyalja, a két fő gondolatmenet közötti kapcsolatot a konfliktusok és konfliktuskezelésben alkalmazott, Gerd Althoff által rituálénak tekintett eljárások teremtik meg, melyet az iskolateremtő tudós egy kommunikációs hálózat egyik alapstruktúrájának tekint. A könyv harmadik pillérét maga a százéves háború, a XIV. század második felének kétségkívül legfontosabb nyugat-európai konfliktusa adja meg, melynek legfontosabb eseményeit szerzőnk kronologikus sorrendben, a fenti módszertani eljárás tükrében mutatja be. Ily módon az itt recenzeált könyv modern, a nyugat-európai középkorkutatásban szinte megkerülhetetlen módszertani eljárásokat tartalmaz, és a konfliktusokat elsősorban egy kommunikációs hálózatként fogja fel, melyeknek résztvevői meghatározott szabályok szerint vitték az ügyeket és próbáltak konszenzusra jutni – jelen esetben – a százéves háború ügyében.

Willershausen alaposágát bizonyítja, hogy nagyon bőséges forrásanyagot használt fel munkájához. A források „műfajának” tekintetében két fő csoportot különíthetünk el: a diplomatikai dokumentumokat és leveleket, valamint a korszak eseményeiről bőséggel tudósító elbeszélő forrásokat. A két fő forráscsoportot keletkezési helyük szerinti további alkategóriákba rendezte a szerző. A diplomatikai és egyéb pragmatikus kútfők között külön tárgyalja a vatikáni, illetve angol és francia vonatkozású forrásanyagot, míg az elbeszélő forrásokat négy nagyobb csoportba rendezte, megkülönböztetve angol, francia és egyéb keletkezési helyű szövegeket, illetve különálló csoportként kezelte Jean Froissart rengeteg kéziratban fennmaradt krónikáját. Andreas Willershausen jó érzékkel és indokoltan tért ki a forrásanyag bemutatása okán arra a körülményre, hogy a könyv témájának bemutatásához az elbeszélő források (megfelelő kérdésfeltevel meglete esetén) nem ritkán jobb kiindulópontot kínálnak, mint az oklevelek és a pápai, illetve egyéb levelezés. A fenn már említett münsteri iskola egyik újításának tekinthető, hogy az iskola módszertanát követő kutatók felismerték: az elbeszélő kútfők a pápák, püspökök közvetítő szerepének igen tág teret szentelnek a konfliktusok megörökítésében, így azok „narratívái” a társadalomtörténet szemszögéből is új, komoly eredményeket adnak, és számos adalékkal egészítik ki az oklevelekből megismerhető tényeket.

Andreas Willershausen szinte kimerítő részletességgel dolgozta fel a monográfia második nagyobb tematikus részében a százéves háború és a pápai békéltető tárgyalások történetét. Így először Avignonnól, és a városhoz köthető politikai tárgyalásokról értekezik, külön kitérve a Crécy-i

csata idején megfigyelhető diplomáciai eseményekre. Ezt követi a Calais-ban zajlott egyeztetések és tárgyalások bemutatása, majd az 1354–55 táján ismét Avignonba, majd Poitiers-be áthelyezett diplomáciai csúcstalálkozókat elemzi. A sorban Brétigny, illetve az 1360. év eseményeinek krónikája következik, majd a pápai békéltetések sorát Brügge/Bruges zárja (1375–1377). A szerző nem pusztán az események elmondására törekedett, hanem a könyv általános módszertani elveinek megfelelően dolgozta fel az egyes helyszíneken történt eseményeket.

Még érdekfeszítőbbek a könyv utolsó nagyobb részében feldolgozott kérdések. A C) jelzésű nagyobb könyvrészletben szerzőnk a pápai diplomácia működését szedte ízekre. Külön osztályozza az egyes tárgyalási helyszíneket, részletesen bemutatja a tárgyalásokon résztvevő pápai nunciustokat, s kitér a diplomáciában alkalmazott kommunikációs elvekre, illetve a közvetítők által bevett tárgyalási stratégiákra is.

A kötetet részletes összefoglaló és terebélyes irodalomjegyzék zárja, mely a szerző széleskörű és nem csak a német, hanem az olasz, francia és angol szakirodalomra kiterjedő alapos ismereteiről tanúskodik.

Az Andreas Willershausen doktori értekezéséből készült monográfia értékeléseként általában elmondható, hogy egy klasszikusnak tekinthető témát dolgozott fel teljesen új módszerekkel, ezenkívül nem adta fel a német medievisztikai kutatás egyik legnagyobb erényét, az alapos és mélyreható analízisre való törekvést. A fent már ismertetett metodikai eljárások eredményeképpen a pápai diplomácia működésének új vetületeit ismerhetjük meg. A kommunikációs hálózat feltérképezésével nemcsak az egyeztetésekben aktívan résztvevők személye tárul fel előttünk, hanem látványos képet nyerünk a pápai diplomácia földrajzi hatóköréről is, nem is beszélve a pápák mint a *Viae pacis*, a béke(szerzés) útjai-módjai működtetőinek tárgyalási stratégiáiról. A könyv a német medievisztikai kutatásokban is újnak számít, a százéves háborúról – legalább is német nyelvterületen – a recensens tudomása szerint ilyen részletes és modern szemléletű monográfia még nem született. Csak remélni lehet, hogy a monográfia számos adalékot szolgáltat a XIV. század e fontos történelmi problémájának jobb megismeréséhez és további kutatásokat inspirál majd.

Bagi Dániel

PHILIPPE ROY – FERENC TÓTH

LA DÉFAITE OTTOMANE

Le début de la reconquête hongroise (1683)

(*Ottomán vereség. A magyar visszafoglaló háború kezdete [1683]. Economica, Paris, 2014. 125 o. ISBN 978-2-7178-6683-4*)

Philippe Roy fő érdeklődési területe Közép-Európa hadtörténete, doktori értekezését XIV. Lajos Bécs 1683. évi török ostromához kapcsolódó külpolitikai törekvéseinek vizsgálatából írta. Tóth Ferenc fő kutatási területe a XVIII. századi diplomáciatörténet (francia–magyar diplomáciai kapcsolatok) és a kora újkori hadtörténet. Az újabb, francia nyelvű monográfiában vizsgált témával kapcsolatban Roynak 1999-ben Párizsban már jelent meg munkája *Louis XIV et le second siège de Vienne (1683)* címmel, Jean Berenger előszavával. Philippe Roy és Tóth Ferenc munkája a párizsi Economica kiadó *Les Grandes Batailles* című könyvsorozatának újabb kiadványa. Ugyanebben a könyvsorozatban Tóth Ferencnek B. Szabó Jánossal *Mohacs (1526) – Soliman le magnifique prend pied en Europe centrale* címmel került kiadásra könyve 2009-ben.

Philippe Roy és Tóth Ferenc monográfiája öt számozott fejezetre tagolódik, a munkát a három-három oldalas fogalomtár és a felhasznált források, könyvek jegyzéke zárja. A kartonált könyv borítóján egy magángyűjteményből származó, Bécs 1683. évi ostromát megjelenítő vázlatrajz látható a város erődítéseivel. A szerzők következetes, áttekinthető hivatkozási rendszert használnak

munkájukban (a felhasznált képi anyag hivatkozásánál nem került azonban megadásra pontos forráshely). A kötetet hat, egy kivételével mind Philippe Roy által készített térkép, illetve térképvázlat illusztrálja a korabeli történelmi személyek portréi mellett.

Az első fejezet (*L'Europe au milieu du XVIIe siècle*) Európa XVI–XVII. századi diplomáciai konstrukcióinak és hadtörténetének áttekintését adja. A XVII. századot a „háború évszázadának” (siècle de la guerre) is nevezik, mivel csak az 1669–1670-es esztendő zajlott le háború nélkül a században. A korszak háborúit a szerzők két csoportra bontották: a katolikus–protestáns szembenállásra visszavezethető háborúk, illetve az európai francia hegemoniáért, vagy éppen a francia nagyhatalmi törekvések megátóllása érdekében vívott háborúk csoportjára. A szerzők külön alfejezetben ismertetik Az ún. hadügyi forradalom fogalmát, a korabeli hadviselés átalakulásának főbb jellegzetességeit, illetve az erődépítészetben és az ostromtechnikában beköszönő markáns változásokat. Az első fejezet további részeiben átfogó kitekintést kapunk az 1654 és 1667 között vívott orosz–lengyel háborúról és az „északi háborúban” való erdélyi részvétellel szorosan összefüggő 1663–1664. évi magyarországi háborúról, az 1664. évi vasvári béke utáni francia háborús politikáról és Franciaországnak a Thököly-féle felkeléssel való kapcsolatáról. (Roy és Tóth az újabb politikátörténeti kutatásoknak megfelelően II. Rákóczi György lengyelországi hadjáratát, még ha a terjedelmi keretek miatt röviden is, de kényszerű külpolitikai lépésként jellemzik.)

A második rész (*Les campagnes de 1681–1682*) XIV. Lajos „egyesítési politikájának” (politique des réunions) bemutatásával indul: a francia állam a nijmegeni béke (1678–1679) pontatlanságait kihasználva jelentős területszerzési politikába kezdett. A Versailles és Bécs közti külpolitikai feszültség súlyosbodását Strasbourg 1681. évi francia megszállása, illetve a konstantinápolyi és magyarországi francia törekvések jelentették. A szerzők ezen a ponton elsősorban a korabeli francia diplomáciai iratokra (Guilleragues és Sébeville márkái levelei), illetve a francia történész, Jean Berenger kutatási eredményeire hivatkoznak. Bécs 1683. évi ostromához a Thököly-mozgalom 1682. évi eseményeinek és a magyarországi harcok alapos hadtörténeti ismertetésén, illetve a magyarországi harcokkal párhuzamosan zajló diplomáciai tárgyalások bemutatásán keresztül jut el az olvasó. A könyv külön kihangsúlyozza, hogy az 1683-as esztendő történései szempontjából kulcsfontosságú esemény volt a franciellenes Luxemburgi Szövetség megalakulása 1682 nyarán, illetve a német császár és Lengyelország között 1683-as esztendő elején kötött szövetség. (Lengyelország a francia, illetve a Thököly-féle diplomáciai törekvései ellenére Bécs felé orientálódott a fokozódó török fenyegetettség miatt. A lengyel állam Thököly török segélyhaddal együtt elért sikereiben komoly török katonai fenyegetést látott.) A fejezet végét a német császár katonai erejének Sébeville jelentésén alapuló bemutatása, a gyalogsági és lovassági ezredek összeírása adja.

A harmadik fejezetet (*Les Turcs devant Vienne!*) a Bécs török ostromát megelőző hadműveletek bemutatása alkotja: a török sereg március 30-án elhagyta Konstantinápolyt és május 4-én érkezett Belgrádhhoz. A felvonuló török erők elérték a 140 ezer főt. A császári hadvezetés eredménytelenül Érsekújvár ostromával akarta eltéríteni a Bécs ellen vonuló török főerőket. A szerzők részletesen ismertetik az Ernst Rüdiger Starhemberg vezette Bécszet védelmező erőket: Roy és Tóth Bécs városának védőinek számát 16 000 és 19 600 fő közé tette, illetve bemutatják a város több periódusú erődítéseit is.

A negyedik rész (*La victoire de Kahlenberg*) fő témája a Kahlenbergnél vívott csata és Bécs városának a török ostrom alóli felmentése. A szerzők Bécs ostromának leírása mellett Apafi és Thököly katonai tevékenységére is kitérnek. A tárgyalat kronológiái rendben az ostrom szeptember 3-ára vett válságos fordulatot: az ellenség rést ütött a város védművein, illetve a védők száma 5 ezer főre csökkent. (A harcokban, illetve a járványokban 22 ezer ember halt meg.) A már szorongatott helyzetben levő Bécs felmentésére készülő keresztény erők Tulln városánál állomásoztak szeptember 8-án. A megérkező 40 ezer főt számláló lengyel segélyhaddal a szövetséges keresztény sereg 75 ezer főt számlált a megközelítőleg 140 ezer fős török haddal szemben. Az ostrom 59. napján lezajló kahlenbergi csata eseményeit, a Lotaringiai Károly, Georg Friedrich von Waldeck, Mikolaj Sieniawski hetman, Sobieski János lengyel király és Stanisław Jabłonowski hetman vezette segrészek küzdelmét, illetve a csata 6 és 14–16 órai állását Roy külön térképvázlaton szemlélteti. A szerzők a csata döntő mozzanataként a keresztény hadrend jobb oldalán elhelyezkedő lengyel lovasságnak a bécsi erdőn keresztül történő rohamát láttatják. Az összecsapás keresztény diadallal

ért véget: a teljes török tábor és hadianyag a győztesek kezére került. A fejezet a keresztény sereg ellentámadásával, a Párkánynál kivívott lengyel győzelemmel ér véget.

Az ötödik fejezet (*Les conséquences du second siège de Vienne et la reconquête de la Hongrie*) középpontjában a Bécs sikertelen török ostroma utáni események, a magyarországi visszafoglaló háború főbb állomásai állnak. Esztergom visszavételére már 1683-ban sor került, a szövetséges keresztény sereg Budát azonban 1684-ben sikertelenül ostromolta még meg. A visszafoglaló háború kulcsfontosságú állomása volt Buda 1686-as bevétele, a török uralom alapjaiban ingott meg Magyarországon. A szerzők megemlékeznek az 1687. évi Harsány-hegyi csatáról is, az összeecsapás eseményeit főleg Claude-Louis-Hector de Villars márki (XIV. Lajos korának neves francia marsalljának) egy, a magyarországi hadszíntéren kelt levele alapján mutatták be. A visszafoglaló háború következő állomásaként Belgrád 1688. évi ostroma került leírásra. Az 1688. esztendő azonban jelentős katonai fordulatot hozott Bécs számára: francia csapatok nyomultak be a Pfalzi Választófejedelemség területére, kirobbant a pfalzi örökösödési háború, így a Habsburg Birodalom kétfrontos háború vívására kényszerült. Ezzel egy időben a Fényes Porta jelentős katonai válasz lépéseket tett, 1690-ben Köprülü Musztafa sikeresen visszavette a két éve keresztény kézre került Belgrádot. A visszafoglaló háború újabb jelentős fordulópontját I. Frigyes Ágost szász választó (az 1697-ben Zentánál fényes diadalt arató) Savoyai Jenővel való felváltása hozta meg a törökellenes fronton. A szerzők a visszafoglaló háború eseményeinek összefoglalását az 1699. évi karlócai békével rekesztik be.

Összegzésül kijelenthetjük, hogy a munka struktúrájával, terjedelmével jól illeszkedik az *Economica* kiadó *Les Grandes Batailles* című könyvsorozatába. Philippe Roy és Tóth Ferenc monográfiája olvasmányos, szintetizáló munka Bécs 1683. évi török ostromához, illetve a korabeli magyarországi mellékhadszíntér diplomáciai és katonai eseményeihez.

Polgár Balázs

IRINA MARIN

CONTESTED FRONTIERS IN THE BALKANS – OTTOMAN AND HABSBURGS RIVALRIES IN EASTERN EUROPE

(*Vitatott határok a Balkánon – Oszmán és Habsburg rivalizálás Kelet-Európában.*
I. B. Tauris, 2013. 256 o. ISBN 978-1-7807-6105-3)

A recenziók, ismertetések bevett szokása, hogy a „fejsimogatás” után következik a „dorgálás”, vagyis egy könyv erényeinek ismertetése után szokták a recenzensek felsorolni a feltalált kisebb-nagyobb hibákat. Jelen könyv ismertetésénél azonban kénytelen vagyok ettől a sorrendtől eltérni, ugyanis a kötet legnagyobb (vagy talán egyetlen) igazi hibája a címe, az alcíme és a borítója, melyről Savoyai Jenő herceg mellvértes alakja nézz ránk a háttérben egy csatajelenettel. A könyv maga azonban nagyon távol áll a hadtörténettől és témája is jóval szűkebb (az időhatárok szempontjából viszont tágabb...) mint azt a borító adatai sugallják. Irina Marin a Habsburg Monarchia és Románia, illetve a románok történetének kutatója, az oxfordi Pembroke College és a Leicester-i Egyetem oktatója nagy vállalkozásba vágta fejszéjét. A szerző egy történelmi régió, a Bánság viharos múltját tekintette át a középkortól Románia EU-csatlakozásáig. Irina Marin bevezetője szerint ez a régió, melyen jelenleg három ország, Szerbia, Románia és Magyarország osztozik, legalább ugyanakkora figyelmet érdemel, mint a hírhedt balkáni háborús tűzfészkek, Koszovó és Bosznia. A Bánság bizonyos mértékig az ellenpéldája lehet a fent említett válsággócoknak, viszont ez a szintén soknemzetiségű és sokvallású régió szinte ismeretlen a világ előtt. A szerzőnek azonban nem állt szándékában megírni a Bánság részletekbe menő történelmét. Marin célja a saját bevallása szerint egy „történelmi meditáció” volt a mindenkori nagyhatalmak által önkényesen meghúzott, majd újra és újra módosított határokról, „melyek dönthetnek élet és halál, béke vagy háború, prosperitás vagy nyomorúság között”. A Bánság történelme csak mintegy illusztráció ehhez a nagyhatalmi

„játékhoz”, a határok újrajrjolásához, mely gyakran évtizedek építkezéseit, gyarapodását rombolhatja le, vagy éppen nyithat utat a fejlődés más irányai felé.

A könyv második fejezete a középkori magyar állam struktúráját, illetve a bánok és bánságok szerepét, természetesen elsősorban a szörényi bánság fejlődését mutatja be röviden. A következő rész a török hódoltság időszakával foglalkozik, bemutatva az oszmán hódítás lépcsőfokait és az állam szerkezetét a temesvári vilajet létrejötte után. Marin kiemeli az ottomán hódítás szigetszerű jellegét és a kettős adóztatás rendszerét. A török uralom a Duna, Tisza és a Maros vidékén egészen 1716-ig tartott és az egykori Temesi Bánság, Szörényi Bánság és Temes vármegye vidéke de jure 1718-ban került ki a félhold uralma alól. A győztes Habsburgok azonban nem egyesítették Magyarországgal ezt a területet, mely abban az időszakban a folyamatos háborúk miatt elnéptelenedett. A szerző szerint Bécs nem is elsősorban katonai és politikai, hanem sokkal inkább gazdasági érdekek miatt vonakodott a Bánsságot visszaadni magyar rendiségnek, ugyanis hamar felismerték a tartományban rejlő potenciált. Létrehoztak tehát egy sajátos „neoakvasztikus” koronartományt, közvetlenül az Údvari Kamara alá rendelve, ahol a nemesség, a nagybirtok nem ékelődik be a telepes parasztság és az udvar közé. A Bánsság ezzel a felvilágosult abszolutizmus egyfajta „laboratóriumává” vált, ahol ki lehetett próbálni a XVIII. század legújabb mezőgazdasági és ipari technikáit (búza, selyemhernyó, dohány, gyümölcs és egyéb kertkultúrák). Marin szerint teljesen téves az a szemlélet, mely valamiféle „germanizáló” törekvést lát a német betelepítésben, hiszen ez a szempont gyakorlatilag ismeretlen volt a XVIII. század derekán. Ugyanakkor a németek mellett az udvar betelepített olaszokat, örményeket és bulgárokat is, mivel ők is birtokában voltak olyan különféle szaktudásoknak, ami tovább emelte a tartomány gazdasági erejét.

Az 1737–39-es sikertelen török háború azonban nemcsak a Bánsság újbóli feldúlásához, hanem a szintén 1718-ban megszerzett Belgrád és Kis-Oláhország elvesztéséhez is vezetett. A terület újra határvidék lett, ráadásul az ortodox szerb és román lakosság számára a gyorsan terjeszkedő Orosz Birodalom komoly vonzerőt és befolyást gyakorolt a XVIII. század közepétől.

A Bánsságot illetően kikerülhetetlen a Katonai Határőrvidék említése. A tartomány határ menti övezetét 1765 és 1768 között osztották be három regimentre. A falvak lakói kezdetben az erdőbe és a mocsarakba szöktek az összeírók elől. „A militarizáció a Bánátban embervadászatként indult, de szerelemben végződött” – írja a szerző kissé túlzóan, aki megállapítását azzal támasztja alá, hogy 1848/49-ben a bánssági határőrök a császár leghűségesebb katonái voltak. Tegyük hozzá, a bánssági németység – így a német-bánáti ezred központja, Pancsova városa – tekintélyes része viszont a magyar forradalom mellé állt.

1779-ben Mária Terézia döntése nyomán a Bánsság visszakerült a magyar vármegye-rendszerbe, de területének egy része vásárlás útján gazdag görög és román kereskedőcsaládok kezébe került, leszámítva természetesen a tartomány militarizált részét, mely 1870-ig a határőrvidék kötelekében maradt.

A könyv a tartomány fejlődésének időrendi áttekintése és a Bánsság történetétől kissé elkanalozva tematikus fejezeteket szentel Erdély és a Délvidék ortodox vallású lakosságának, melyeket a XVIII. század közepén egy egységes, de gyorsan kikopó terminológiával illíreknek neveztek Bécsben. Az „illír jogok” védernyője alatt a szerb nemzeti fejlődés zavartalanul folytatódott a Dunától északra, a Magyar Királyság területén. A XVIII. század végétől az egységes illír „nemzet” fikciója azonban végleg a múlttá lett a román nemzeti ébredéssel. Utóbbi lezárulására a szerző szerint jó példa a 13. oláh (wallachische) bánáti határőr- gyalogezred, majd az erdélyi román határőr- ezredek átnevezése 1848-ban román gyalogezreddé.

Irina Marin egy önálló fejezetben mutatja be a Bánsság különféle etnikai csoportjait, melyeket „privilegizáltakra” és „toleráltakra” osztott. A kiváltságot, VI. Károly és Mária Terézia idejében kizárólag katolikus sváb telepesek hatéves adómentesség fejében érkezték az újonnan benépesítendő területekre. Bár keményen dolgoztak, és hamarosan jelentősen hozzájárultak a Bánsságból származó adóbevételekhez, jelenlétük nem volt mindig problémamentes. A német betelepülők sokkal magasabb civilizációs igényekkel és jogtudattal érkeztek, mint az „őshonos” román és szerb elemek. II. József és Lacy tábornok 1768 tavaszán megszemlélte az újonnan militarizált román határőr-falvakat az Almás-völgyben. A román lakosság a katonai szolgálat előli féltelmében az erdőbe menekült, így a császár csak üres kunyhóikkal szembesült. Az uralkodó emiatt családottságának és haragjának adott hangot, Lacy pedig egyenesen a románok kiűzését és helyükre „a hegyi élthez

szokott jó keresztények” telepítését szorgalmazta. Az egyik, helyi viszonyokat ismerő tiszt azonban felhívta figyelmüket arra, hogy a jól táplált, masszív kőházakban élő tiroliak, stájerok és karintiaiak aligha érnék be kötözött juhgyomorban tárolt puliszkával és a puszta földdel, ahol télen és nyáron egy gyapjútakaróban alszanak.

A Bánságban még a török időkben megtelepedett zsidók azonban a „túrt” kategóriába tartoztak a görög kereskedőkkel együtt, és mindkét csoportnak türelmi adót kellett fizetni. A XIX. század közepére azonban a Habsburg Birodalom leggazdagabb családjai a görög és zsidó kereskedők közül kerültek ki. A zsidóság jelenléte egyidejűleg komoly bevétellel járt az udvar számára. A viszonylag csekély számú temesvári zsidó közösség által fizetett türelmi adó nagysága elérte a bánsági svábok által fizetett taxa összegét.

Ahogy a hatékonyabb kormányzás miatt az ortodox lakosságot Bécs megpróbálta az „illír” kategóriába besorolni és egyként kezelni, ugyanígy intézkedés történt 1776-ban az ún. Judenordnungban a szefárd és az askenázi vallási közösségek egyesülésére. II. József pedig egyenesen a vallási szférába száműzte a héber nyelvet és az emancipációs intézkedésekkel egyidejűleg durván beavatkozott a zsidó közösségek életébe, természetesen nem csak a Bánságban, hanem az egész birodalomban.

Az 1848-as Népek Tavaszát a szerző találó hasonlata szerint nem Vivaldi Négy évszakjának harmóniájával, hanem inkább Stravinszky Tavasz ébredésének vad kakofóniájával lehet jellemezni. Az „öntudatra ébredő” nemzetek céljai, érdekei gyakran keresztelték egymást és ezt a legjobban 1848 Magyarországon lehet megfigyelni. A magyarok nemzeti önrendelkezési törekvéseit a birodalmi centralizmussal szemben nem kívánták elismerni a magyar-szerb viszonyban. A Bánságban viszont érdekes módon a szerb törekvések a román területeket is be kívánták vonni az egységes, autonóm vajdaságba és elzárkóztak a román autonóm ortodox egyház megteremtéstől is.

A politikai jogokat és szabad földhasználatot kilátásba helyező kossuthi ígéret viszont nem keltett különösebb hatást a délvidéki határőrök körében. Marin szerint ez olyan volt, mint „havat eladni az eszkimóknak”, hiszen ők, éppen privilegizált helyzetükből fakadóan, féltékenyen őrködtek előjogaik felett. A határőrök a százéves közvetlen bécsi irányítás előnyeit élvezve habozás nélkül a Habsburgok mellé álltak. Marin kissé egybemosva az 1848/49-es délvidéki eseményeket „kölcsonös atrocitásokról” beszél, és a temesvári magyar ostromot említi, mint példátlanul brutális háborús cselekményt. A könyvben sajnos hiába keressük azonban ennek császári pandant-ját az aradi bombázást vagy Pest kíméletlen lövetését.

A neoabszolutizmus évtizedeiből a szerző a Bánság vasútjainak fejlesztésére helyezi a hangsúlyt, melynek ismét voltak gazdasági, de politikai és katonai céljai is. Az önkényuralom korlátait azonban elsősorban a birodalom sanyarú anyagi helyzete jelentette, mely arra kényszerítette Bécset, hogy az 1850-es évek közepén privatizálja a vasútvonalakat.

Irina Marin a Bánság Kiegyezés utáni évtizedeinek ismertetésénél áttekinti a dualista monarchia és a magyar polgári állam működését. Ezekben a fejezetekben azonban a könyv mintha kissé elveszítené a fókuszát, és a Bánság viszonyainak ismertetése helyett inkább a magyarországi nemzetiségek harcára összpontosít két politikus, Alexandru Mocsonyi (a könyv tévesen Andreiként emlegeti) és Svetožar Miletić pályáján keresztül. A szerző a manipulált választási rendszer ismertetésénél természetesen R. W. Seton-Watson, avagy Scotus Viator beszámolójára támaszkodik, mely élénk színekkel festi a bánsági és erdélyi román képviselő-jelöltek ellehetetlenítését. A „elmagyarosítás” és a nemzetiségi iskolák bezárásának folyamata természetesen fájó és szegyenletes pontja a magyar történelemnek, de a szerző említést sem tesz az 1868. évi Eötvös József-féle nemzetiségi törvényről, csak az Eötvös-féle rendszer lebontásáról. Ugyanakkor szó esik a Mocsáry József által képviselt a nemzetiségekkel való megegyezést képviselő politikáról. A szerző szót ejt a bánáti svábok mozgalmairól is, melyek azonban szervezettségben soha nem érték el az erdélyi szászok közösségének érdekérvényesítő erejét.

Az első világháborút tárgyaló rövid fejezet („A lojalitás tesztje”) hangsúlyozza: a háború kitörésekor a Monarchia ügyének lelkes támogatása, illetve a nyílt ellenségesség mellett a Bánság lakosságának legnagyobb része közönnnyel és apátiával fogadta a Szerbiának küldött hadüzenet hírért. A többnemzetiségű birodalom hadserege, soraiban a szerb, román és cseh katonák tömegeivel, azonban meglepő kitartással harcolta végig a háborút.

A Bánság 1918 ősze és a békeszerződés megkötése közötti időszakban egy rövid ideig a „senki földje” lett. Különböző nemzeti komiték alakultak, de végül természetesen az elsőszámú aspiránsok,

a frissen alakult Jugoszlávia és Románia osztoztak a tartomány területén. A szerző „alapvetően békésnek és kevésbé fájdalmasnak” titulálja az osztozkodást, ami persze román és szerb szempontból mindenképpen igaz, de kérdés, hogy például az 1920-ban még német és magyar többségű Temesvár polgárai miként élték meg ezt a békés osztozkodást...

A magyar többségű területek, vagyis a tartomány kicsiny északi csücske Marin szerint igazságos módon Magyarországnál maradt, azonban egy pillantás a híres „vörös térképre” azt mutatja, hogy magyar etnikai szigetek jócskán kerültek román és jugoszláv fennhatóság alá is. Igazságos etnikai határokat azonban képtelenség lett volna meghúzni a Bánságban, ott, „ahol egy kaméleon felrobbant volna, ha ráhelyezzük a színezett etnikai térképre” – ahogy egy brit újságíró megjegyezte.

A szerző ezek után az immáron megosztott Bánság történetét ismerteti Jugoszláviában és Romániában. A jugoszláv Bánát bemutatásában elsősorban a szociális feszültségeket, az agrárreformot és a szerb részről látványosan negált kisebbségi jogokat emeli ki. A magyar párt választási nagygyűléseit meghiúsították a hatóságok, a szavazásokat manipulálták stb. A magyar párt így egyetlen képviselőt sem juttathatott a törvényhozásba, míg a svábok nyolc képviselővel voltak jelen. Utóbbiak ennek ellenére egyre jobban közeledte a Harmadik Birodalom és a nemzetiszocializmus felé, a magyarok pedig visszavonulva kaszinóik és újságjaik sáncai mögé élénk kulturális tevékenységgel ellensúlyozva a politikai jogok hiányát.

Romániában hasonló folyamatok játszódtak le, mint Jugoszláviában, de Temesvár és környékének beintegrálása a román nemzetállamba ellentmondásokkal terhes volt. A szétszaggatott, korábban Budapest és Bécs felé gravitáló régió egyszer csak légtüres térben találta magát. A román politika azonban nem a milliós magyar kisebbségben látta első számú ellenségét, hanem a zsidókban. A szélsőjobboldali légionárius mozgalom nyomására a királydiktatúra visszavonta azokat a korábban vonatkozó megadott kisebbségi jogokat is. 1938-ra a romániai zsidó népesség nagy részét megfosztották polgárjogától is.

A második világháborúban a térség német megszállás alá került, mivel Hitler nem akart egy újabb ütközőzónát az egymás ellen fegyverkező szövetségesei, Románia és Magyarország között. A győztesek bosszúja nem maradt el a német oldalra állt sváb lakosságon. Marin becslése szerint a jugoszláv partizánok által megszállt Bánátban 1944 és 1948 között a sváb lakosság egyharmada életét veszítette. A romániai svábok sorsa pedig a szovjet kényszermunka lett.

A könyv utolsó fejezetei Jugoszlávia és Románia kommunista korszakával, illetve a nacionalista színezetű Ceaușescu és Milosevic diktatúrák kiépülésével és bukásával foglalkozik. A romániai forradalom kiindulópontja az „örök ellenzékinek” számító bánsági Temesvár volt, ahol a Tőkés László vegzálása elleni „magyar tiltakozásból” napok alatt „román forradalom” lett, ahogy a szerző fogalmaz. Jugoszlávia felbomlásakor azonban a Vajdasági autonóm köztársaság – benne a Bánság – valósággal a béke szigetének számított a szintén soknemzetiségű boszniai és koszovói eseményekhez képest. A könyv szerint ez is az etnikai konfliktusok tudatos gerjesztése és nem spontán kirobbanásuk mellett szól.

Marin végül egy kissé keserű konklúzióval zárja könyvét. A XXI. századra, amikor felértékelődött a tolerancia, a sokszínűség és másság tisztelete, amikor az európai integráció révén a zárt határok és szigorúan központosított nemzetállamok helyét kezdi átvenni a regionalizmus és decentralizáció, a Bánság etnikai homogenizálása román és szerb részről majdhogynem teljesen lezárult. A korábban oly tarka szöttek az államhatárokat követve jórészt egyszínűvé vált.

Lázár Balázs

LAWRENCE E. BABITS – STEPHANIE GANDULLA (ED.)

THE ARCHAEOLOGY OF FRENCH AND INDIAN WAR FRONTIER FORTS

(A francia és indián háború határerődjeinek régészete. University Press of Florida, Gainesville
– Tallahassee – Tampa – Boca Ration, 2013. 303 o.
ISBN 978-0-8130-4906-9)

A Lawrence E. Babits és Stephanie Gandulla gondos szerkesztésével megjelent kötet értékes munka a XVIII. századi észak-amerikai angol–francia gyarmati háború erődítményeinek témaköréhez. Tanulmányai a gazdag írásos és képi forrásanyag, illetve a régészeti ásatások eredményeinek felhasználásával szintetizálva mutatják be a gyarmati háború legjelentősebb angol és francia erődítéseit. A kötet felhasznált képek és táblázatok jegyzékével, a köszöntővel, a francia–indián háború (1750–1765) kronológiájával indul, majd a főleg erődépítészeti vonatkozású hadtörténeti fogalomtár, a tanulmányok szerint bontott (26 oldalas) összesített irodalomjegyzék, végül a szerzőket ismertető rövid életrajzi mutató és a tárgymutató következik. A 13 tanulmányt Lawrence E. Babits előszava és összegzése fogja keretbe. A keményfedeles könyv előlapját a XX. században helyreállított Tennessee állambeli Loudoun-erőd belső részletfotója díszíti. A tanulmányok szövegközi hivatkozási rendszere egységes. A felhasznált képi források, fotók, ásatási felszín- és metszetrajzok, szintvonalas rajzok, rekonstrukciós rajzok és grafikonok jól visszakövethető forrásmegjelölésével találkozhatunk.

Lawrence E. Babits (egyetemi oktató, fő szakterülete az észak-amerikai XVIII–XIX. századi konfliktusrégészet és a víz alatti régészet) az előszóban hangsúlyozza, hogy az angol–francia(–indián) háborúk erődítményei, védelmi létesítményei fontos épített emlékei Észak-Amerika történelmének. Az erődök kutatását gazdag forrásbázis: korabeli térképek, tervrajzok, felmérési rajzok, művészi ábrázolások segítik. A rendelkezésre álló források által meg nem válaszolható kérdések eldöntésében a régészet és a terepen talált tárgyi emlékek fontos szerepet játszanak. Az előszó a kötet tanulmányainak fő térbeli kereteit adja meg és rövid historiográfiai áttekintést ad.

A tanulmánykötet első munkája (*Clash of Empires*) R. Scott Stephenson, az American kötet hadtörténeti kontextusait adja meg. Az Ohio-völgy, az Appalache határvidéke, a Mohawk-folyó, az Ontario-tó, a Hudson-folyó, a Champlain-tó és a Richelieu-folyó területét, illetve térségét érintő angol–francia hadműveleteket ismerteteti tömören.

A második tanulmány (*Fort on the Frontier. Adapting European Military Engineering to North America*) James L. Hart tollából származik. Hart fő kutatási területe a kora újkori erődépítészet, a francia és angol amerikai gyarmatok, illetve az amerikai polgárháború története. Az erődépítészet fő elveinek észak-amerikai megjelenésével foglalkozik. Különösen gazdag historiográfiai áttekintést ad a XVII. századi alapokon (a Vauban-féle alapelveken) nyugvó XVIII. századi francia erődépítészethez. Hart több korabeli francia munkára hivatkozik (*Bernard Forest de Bélidor: La Science des Ingénieurs dans la conduite des travaux de fortification et d'architecture civile*, *Nicolas de Fer: Introduction à la fortification*, *Guillaume Le Blond: Éléments de fortification...*, *Louis Franquet: Voyages et mémoires sur la Canada*), illetve a kora újkori erődépítészet vívmányait bemutató korabeli illusztrációkat is felhasznál. A tanulmány végén Louis Franquet hadmérnök XVIII. század közepén tett észak-amerikai látogatása során készített leírásai (*Voyages et mémoires sur la Canada*. Québec, 1889.) alapján ismerteti a stratégiaileg kulcsfontosságú francia erődítéseket: a St. Frédéric- és a Chambly-erőd, továbbá Montréal erődítéseit.

A következő írás (*Fort Prince George, South Carolina*) Marshall W. Williams, a University of Georgia és a University of South Carolina ásatásain részt vevő önkéntes kutatóé. Williams munkájában a Keowee-folyó térségének fontos erődjének, a South Carolinabeli Prince George-erőd kutatását mutatja be. Hosszasan ismerteti az 1748-ra visszanyúló erőd történetét, illetve részletes, összesítő ásatási felszínrajzzal és rekonstrukciós rajzzal kísérve adja közre az erőd régészeti kutatását, az erődfalak, a bástyák, a barakkok és a kapu régészeti feltárását. A kötetben olvasható tanulmány nem az első közlés a Prince George-erőd témájához, Marshall W. Williamsnek 1998-ban, a University of South Carolina Research Manuscript sorozatában, *A Memoir of the Archaeological*

Excavation of Fort Prince George címmel jelent már meg korábban részletes munkája az erődrel kapcsolatban.

Cart Kuttruff (a Louisiana State University tanára, régész) munkája (*Fort Loudoun, Tennessee. Defensive Features and Artifactual Remains*) az 1756-ban, illetve 1757-ben, a francia Massac- és Toulouse-erőd ellenőrzése céljából épített, egyik legnagyobb (11 ezer m²-es) alapterületű erődítményt, a Loudoun-erődöt mutatja be saját és Paul Kelley korábbi kutatásainak összegzésével. A Loudoun-erőd feltárását jelentősen megkönnyítette, hogy az erőd pontos helye nem merült feledésbe, romja jól ismert tereptárgy maradt. Az 1936-ban meginduló feltárások a csillag alakú (két nagy és két kisebb méretű bástyával rendelkező) erőd teljes területére kiterjedtek, közel 200 ezer (az őskor és az újkor közé keltezhető) leletet találtak. A szerző az európai, a kínai, illetve a cselyen kerámia, az üvegáru és a csontleletek leletsűrűségét külön ábrákra is kivetítette, a tárgyi emlékek bemutatásakor más korabeli erődök (Prince George-, Dobbs-, Ligonier és a virginai Loudoun-erőd) tárgyi emlékeire is reflektált.

Lawrence E. Babits (*Fort Dobbs, North Carolina. How Documents and Artifacts Led to Rebuilding the Fort*) a Dobbs-erőd kutatását ismerteti. Az 1755–56-ban emelt erődítményt egy, az angol erődépítészetben jól ismert „strong barrack” kifejezéssel illették a korabeli írásos források. Babits a nagy-britanniai Kingussie-ben található, 1720-as években emelt Ruthven Barracks-hoz hasonlította az 53×40 méteres alapterületű központi épülettel rendelkező, 300 katona befogadására alkalmas erődöt. Az 1968-ban meginduló ásások révén feltárták a központi épületet, a pincét és a védművet. A munkálatok során sikerült megfigyelni a főépületet eredetileg védelmező (lenagyolt ágaival) kifelé fektetett tölgyfák alkotta védőgát nyomát is. A tárgyi anyag bemutatásakor Babits a gyarmati háborús hadszíntereken gyakori fémgombokat és a nagyrészt a pince területén talált, kézi tűzfegyverekhez tartozó ólomlövedékeket és bajoneteket emelte ki.

Robert L. Jolley, a Commonwealth of Virginia's Department of Historic Resources régésze munkájában (*Fort Loudon, Virginia. A French and Indian War Period Fortification Constructed by George Washington*) a Loudoun-erőd kutatását adja közre. Az erőd érdekessége, hogy azt George Washington ezredes terve alapján építették 1756 és 1758-ban; a négy sarokbástyás erőd mintaképe feltételezhetően a francia Rivière au Boeuf erődje volt. Az erődrel kapcsolatos építési munkálatok jól dokumentáltak. A terepkutatás elsősorban a forrásokból megismerhető erődstruktúra igazolására és a katonaság, a civil lakosság és az indiánok interakciós kapcsolatainak az anyagi kultúrán keresztül való megismerésére irányult. A talált tárgyi leletanyag kapcsán a tűzészeti eszközökhöz és a kézi tűzfegyverekhez kapcsolódó leletek (fegyverszerelvények, puskaölyök) kerültek részletesebb ismertetésre, s az erődben talált állatsontok rövid kiértékeléséről is olvashatunk. A szerző sajnálatos módon ugyanakkor nem ad teljességre törekvő áttekintést a talált állatsont-anyagra vonatkozóan, csupán a marha- és a sertécsontok túlsúlyáról informálja az olvasót.

A tanulmánykötet következő írását (*The Second Fort Vause. A Crucial French and Indian Fort in the Roanoke Valley of Virginia*) Kim A. McBride antropológus, a Kentucky Archaeological Survey társigazgatója jegyzi. McBride részletesen ismerteti a Vause-erőd (építés)történetét: az első erődítő munkálatokra 1755-ben került sor, majd az 1756. évi indián támadás után egy újabb, de komolyabb, négy sarokbástyás erőd kiépítése ment végbe. (A régészeti kutatás révén feltételezhető ugyanakkor, hogy az északkeleti bástya munkálatai talán soha sem fejeződtek be.) A terepkutatás során főleg az erőd működése utáni időszakból származó, XIX–XX. századi tárgyi emlékek kerültek elő, a gyarmati háborúhoz köthető leletek hiánya feltételezhetően a katonai barakkok erődön kívüli elhelyezésére utal a szerző álláspontja szerint.

W. Stephen McBride, a Camp Nelson Civil War Heritage Park hagyományörzője és régészeti igazgatója Edwards erődjét dolgozta fel munkájában (*To Preserve the Forts, and the Families Gathered into Them. Archaeology of Edwards's Fort, Capon Bridge, West Virginia*). A régészeti kutatás az 1990-es években indult, a tanulmány főleg a 2001. és 2004. évi kutatászonák nyitására alapuló ásások eredményeit közli. McBride Edwards erődjének alaprajzát a Pennsylvania állambeli Allen-erődjével állította párhuzamba, az erőd kronológiai kereteinek lehatárolását a régészeti megfigyelések jelentős mértékben segítették. A tanulmányban a feltárások során talált archaozoológiai leletek (marha-, sertés-, bány-, szarvas-, ló-, medve-, csirkecsont, kagylóhéjak) mennyiségi mutatókkal kerülnek bemutatásra.

A következő írás (*Fort Loudoun. A Provincial Fort on the Mid-Eighteenth-Century Pennsylvania Frontier*) Stephen G. Warfelnek, a State Museum of Pennsylvania korábbi vezetőjének, régész munkatársának a műve. Először az 1756-ban épített erőd történetét mutatja be, majd a régészeti kutatások eredményeit ismerteti. A State Museum of Pennsylvania ásatásai tisztázták az erőd struktúrájára vonatkozó kérdéseket, több barakképületet, illetve a tisztek kőalapozású szálláshelyét, továbbá az erőd kútjának és vízvezetékének szakaszát lokalizálták. Az erőd három sarkánál sikerült a bástyaépítményre utaló cölöplyukakat megfigyelniük az ásató régészeknek, az írott források szerint ugyanakkor az erőd négy sarokbástyás elrendezést mutatott. Warfel a negatív régészeti megfigyelést a negyedik sarokbástya maradványainak a XX. századi pusztulásával magyarázta.

Az időközben elhunyt Charles L. Fischer antropológus, a New York State Museum korábbi történeti-régészeti igazgatója és Paul R. Huey a New York State Office of Parks, Recreation and Historic Preservation régésze által jegyzett munka (*Style in the Wilderness. The Colonial Fort at Crown Point*) a gyarmati háborúk korában emelt egyik legérdekesebb erődítéssel, a Crown Point-nál található, St. Frédéric erődjével foglalkozik. A franciák 1734-ben kezdték el építeni az erődítményt, ami szoros párhuzamba állítható a Brest melletti Tour de Camaret-tel (Camaret-sur-Mer). A négyszög alaprajzú, a sarkoknál bástyákat mutató erőd legérdekesebb része az egyik erődсарокban kialakított többemeletes ágyútorony. (Az ágyútoronyra a szerzők a kötetet záró fogalomtár alapján a „castle” és a „donjon” szinonimájaként is feltüntetett, ebben az esetben toronyépítményre vonatkoztatott „redoubt” kifejezést használják.) Fischer és Huey munkája részletesen kitér a francia erőd stratégiai értékére és szimbolikus szerepére.

Susan E. Basely, a Cataraqui Archaeological Research Foundation régésze a *Fort Frontenac, Kingstone, Ontario, Canada* című írásban a Cataraqui-folyónál 1673-ban emelt francia Frontenac-erőddel kapcsolatos ismereteket foglalja össze. Az erőd területét és térségét napjainkra a kanadai Kingstone település teljesen elfoglalta, ugyanakkor az erőd története, illetve az építési periódusok jól adatolhatóak a fennmaradt írásos és képi források segítségével. Jelentősebb régészeti feltárások az 1980-as évek első felében, valamint 2003–2004-ben és 2006-ban zajlottak. Az ásatási munkálatok révén sikerült feltárni az északnyugati, Saint Michel-bástyát és a bástyákat összekötő kurtina rövidebb szakaszait.

A kötet tizenkettedik tanulmányát (*Michilimackinac, a Civilian Fort*) a régész-antropológus Lynn L. M. Evans, a Mackinac State Historic Parks régészeti igazgatója írta. Evans az 1715-ben, a Huron- és a Michigan-tó találkozásánál emelt francia erődöt dolgozza fel írásában. Nem ismerteti a feltárásokból származó tárgyi emlékeket, a régészeti kutatások eredményeit csupán az erőd építési periódusainak leírásakor használja fel. A rendelkezésre álló forrásbázis és régészeti eredmények alapján jól nyomon követhető az erőd építéstörténete, amelyet Lynn L. M. Evans a korabeli vázlatrajzok és ábrázolások alapján mutat be: az eredetileg négyszög alaprajzú erőd nyugat felől először egy háromszög alakú földvédművel bővült, majd az ezt követő építkezések révén nyerte el jellegzetes (szabálytalan) hatszög alakját.

David J. Keene, az Archaeological Research Incorporated (ARI) igazgatójának tanulmányában (*War and the Colonial Frontier. Fort de Chartres in the Illinois Country*) a francia Chartres-erődről olvashatunk. Keene részletesen elemzi az 1719-ben épített erőd három periódusát. A szerző az 1980-as és 1990-es években talált kereskedelemi, háztartási és személyes vonatkozású leleteket az Ouiatenon- és a Michilimackinac-erőd tárgyi emlékéanyagával összevetve elemzi. Sikeresen különíti el az erőd három fő építési periódusát: a négyszögletes alaprajzú Chartres erőd kezdetben két bástyája volt, majd az 1726-ban a Mississippi árhulláma által elpusztított erődöt később újjáépítették, de már négy bástyával látták el. A régészeti kutatás során különösen nagy hangsúlyt kapott a harmadik erődítési periódus vizsgálata, s az épületrégészeti kutatás révén a falszerkezet vizsgálatára is sor kerülhetett.

Lawrence E. Babits összegző, záró írásában a tanulmánykötet összes munkájára reflektál. A könyv a XVIII. századi észak-amerikai gyarmati háború változatos, a XVII–XVIII. századi európai erődépítészet vívmányait felhasználó, de egyben a helyi sajátosságokhoz igazított erődítéseit, erődítési rendszereit tekinti át, a több évtized régészeti kutatómunkájából származó ásatási megfigyelés és tárgyi emlékéanyag felsorakoztatásával.

Polgár Balázs

RÉFI ATTILA

A CSÁSZÁRI–KIRÁLYI HUSZÁRSÁG TÖRZSTISZTI KARA A FRANCIA FORRADALMI ÉS A NAPÓLEONI HÁBORÚK KORÁBAN (1792–1815)

(MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Nádasy Ferenc Múzeum, Budapest–Sárvár, 2014. 541 o. ISBN 978-963-89848-4-5)

Előzetesen meg kell állapítanom, hogy a fenti címen megjelent alapmű a bizonyosság arra, hogy Réfi Attila tudományos pályafutása (mint kitérőre, utalnom kell a jó emlékezetű, az Eötvös Loránd Tudományegyetemen Gergely Jenő professzor irányításával működött MTA-ELTE Pártok, Pártrendszerek, Parlamentarizmus Kutatócsoportra, melynek Réfi Attila tagja volt), a korszakkal foglalkozó pályatársak és az értő közönség megnyugvására végre felülmúlhatatlan mentora, a néhai Zachar professzor által szabályozott főmederbe tért vissza.

A szerző heroikus vállalkozásának célja, hogy a lovas fegyvernem törzstiszti karának feledésből való kiemelése során először a huszár csapatnemhez tartozókat idézze meg, de tervei szerint őket a vértések és az ulánusok remélhetőleg mihamarább követhetik majd.

A köszönetnyilvánítást és a rövid aktuálpolitikai eszmefuttatást (ami talán elhagyható lett volna) is tartalmazó előszót követően a munka első, historiográfiai fejezete napjainkig húzódozó széles történeti íven futva részletesen ismerteti a vonatkozó, főleg osztrák és magyar könyv- és periodikaszakirodalmat, s az ezzel a témával foglalkozni szándékozók számára vezérfonalat ad kezdő lépéseikhez. Ebben a kategóriában Réfi legfontosabb segítői az 1790-től évente megjelenő, igaz, ekkor még az információkat meglehetősen szűken mérő katonai szemlézetű, továbbá a főként a XIX. század utolsó harmadában kiadott ezredtörténetek, valamint a „Wrede” voltak.

Ami még fontosabb, a második fejezet a főleg a bécsi Kriegsarchivban felhasznált hatalmas mennyiségű elsődleges levéltári forrás számbavételével a haladó szintre jutott korszakos kutatókat is nélkülözhetetlen segédlethez juttatja. Itt a mustra- és állományjegyzékek (több száz doboz átnézéséről van szó), valamint a nyugdíjazási könyvek voltak a legfőbb támaszai egyéb állagok mellett. Az említett két fő kategória további taglalását e helyen mellőzném, a szerző az általam jelzettnél is mélyebbre ható útmutatása az interneten megtalálható *A genealógiai kutatás lehetőségei a bécsi Kriegsarchivban* címmel (<http://real.mtak.hu/8028>). Réfi a „célszemélyek” körét ésszerűen az 1792–1815 között valamely reguláris császári–királyi huszárezrednél szolgált törzstisztekre korlátozta, kizárva a kilépésükkor vagy nyugdíjazásukkor címzetes őrnagyként jegyzett kapitányokat. Ugyancsak tárgyi megfontolásokból kimaradtak a csupán kérészerűtül huszár szabadcsapatok, az inszurrekció és a Magyar Királyi Nemesi Testőrség állományába tartozott törzstisztek. A szerző természetesen utal arra, hogy az elsődleges levéltári anyag hiányai miatt lexikona nem lehetett teljes.

A huszárság kialakulásával és jelentőségével foglalkozó harmadik fejezet összefoglalja az ezzel kapcsolatos nézeteket és vitákat, amelyek sokszor félrevezető etimológiai szempontokat is felhoztak. A csapatnem jelentőségére utalva kiemeli, hogy a Habsburg haderő keretei között megalakított, döntően magyar kiegészítésű formáció átvétele kovászává vált a más hatalmak (főleg Poroszország és Franciaország) lovasságán belül született testvéralakulatoknak.

A következő részben a francia háborúk huszárezredeinek áttekintése során a szerző megadja az alapítások, átszervezések évét, a rang- és hadrendi számokat, valamint az ezredtulajdonosok neveit. Igen fontos, hogy a kevésbé tájékozott olvasó megismerkedhet az alapfogalmakkal is. A huszárezredek szervezeti felépítésének és személyi állományának általános taglalása szintén igen nagy segítséget jelent a később felsorakoztatott adatok értelmezésében.

Az ötödik, a voltaképpeni életrajzi alapvetéseket és a pályafutásokat előkészítő, meggyőző statisztikákkal megtámogatott fejezet a tágabb (államok, politikai entitások) és szűkebb (közigazgatási egységek, tartományok) értelemben vett származási helyek alapján táblázatos formában rekonstruálja a huszár törzstiszti kar nemzeti hovatartozásának arányait (a tábornoki és az őrnagy rang közötti állományból 282 személyt sikerült azonosítania). Az identifikálásban természetesen a születési hely, a név, a szülők származási helye és a vallás is szerepet játszik, bár tudható, hogy

a „találati arány” ezek alapján nem lehet tökéletes. Ennek eredményeként utalhat arra, hogy a törzstisztek csaknem kétharmada, noha nem mind magyar etnikumú, a Magyar Korona országaiból, mintegy húsz százalékuk Habsburg birodalmon belüli (osztrák, olasz, belga, lengyel, cseh stb.), tíz százalékuk német birodalmi területekről származott. A magyar honosak esetében a 185 törzstiszt közül, Erdélyt is ideértve, csaknem 80 százalék magyar vagy hungarus, 15 százalék német, a többi délszláv és egyéb. A súlypont a Dunántúlra, a Felvidékre és Pest-Buda környékére esik, a legkevesebben a délkeleti részekről érkeztek. A felekezeti megoszlást tekintve csaknem 80 százalékuk római katolikus volt. A pályakezdés típusai, helye és ideje is megérnek egy-egy alfejezetet, s a szerző a szolgálati és a szolgálaton kívüli karrierívek általános elemzésével is foglalkozik. Végül fontos kiegészítője mindezeknek a társadalmi összetétel és a mobilitás elemzése.

A hatodik fejezet, amiért voltaképpen Réfi évtizedes kutatásai folytak, az életrajzi adatok tára, melynek fontosságát és újszerűségét nem lehet eléggé méltatni, csupán a magyar életrajzi gyűjtéseket tekintve, egyenrangú testvérként illeszkedik a korszakolást követve a Heckenast/Mészáros, Bona, Kovács, Balla, Szakály, Bene/Szabó vonulatba.¹ A 282 személyt rangok szerint csoportosítva a szerző az őrnagyoktól az ezredekig veszi számba huszár törzstisztjeit az életrajzok felépítésének struktúráját is felvázolva. Az alapadatok mellett többek között kitér a katonai pályafutás sommás ismertetésére, a tanulmányokra, az előmenetelre, a kintintetésekre (ideértve a nem katonai jellegű elismeréseket is), a családi állapotra. Az adatolás tökéletességre törekvését igazolja, hogy a szerző a 292. számú lábjegyzettől az 1552. számúig terjedően támaszt alá bármilyen kis vonatkozást.

Noha az életrajzoknak már önmagukban óriási értékük van, Réfi Attila ahol tud, képmellékletekkel is szolgál a vizsgált személyekről, a képek lelőhelyét megadva.

Az Összegzést követő mellékletek az életrajzok ábécé-mutatóját, a törzstisztek ezredenkénti csoportosítását és az imponáns forrás- és irodalomjegyzéket tartalmazzzák.

Bátran mondhatjuk, hogy Réfi Attila ezzel a vállalkozásával, melynek kiterjesztését nagyon várjuk, nélkülözhetetlen és maradandót alkotott.

Lenkefi Ferenc

UDOVECZ GYÖRGY

A MAGYAR KATONA

Öltözködési, felszerelési és fegyverzeti segédlet az 1848/49-es hagyományörzők számára

(Tortoma Könyvkiadó, Barót, 2014. 112 o. ISBN 978-973-8995-12-3)

Újabb, ezúttal igazán „rendhagyó” kötettel bővült az 1848–1849. évi forradalom és szabadságharc folyamatosan gazdagodó irodalma. A kiadvány az eddigiektől eltérően nem egy személy, terület vagy összecsapás történetét dolgozza fel, hanem elsősorban a szabadságharc magyar honvédségének öltözködésével, felszerelésével és fegyverzetével foglalkozik „speciális” módon. Ugyanis az 1980-as években Magyarországon is megjelent a nyugaton már jelentős múlttal rendelkező katonai hagyományörzés, amely a rendszerváltás után egyre nagyobb méreteket öltött. Mára az esemé-

¹ *Heckenast Gusztáv – Mészáros Kálmán*: Ki kicsoda a Rákóczi-szabadságharcban? Életrajzi adattár. Budapest, 2005.; *Bona Gábor*: Táborkok és törzstisztek az 1848/49. évi szabadságharcban. Budapest, 2000.; *Uő*: Századosok az 1848/49. évi szabadságharcban. 1–2. k. Budapest, 2008.; *Uő*: Hadnagyok és főhadnagyok az 1848–49. évi szabadságharcban. 1–3 k. Budapest, 1998–1999.; *Kovács István*: A lengyel légió lexikona, 1848–1849; az 1848–1849. évi magyar forradalom és szabadságharc lengyel résztvevőinek életrajzai. Budapest, 2007.; *Balla Tibor*: A Nagy Háború osztrák–magyar tábornokai. Táborkok, vezérezredek, gyalogsági és lovassági tábornokok, tábornagyok. Budapest, 2010.; *Szakály Sándor*: A magyar katonai felső vezetés 1938–1945. Lexikon és Adattár. Budapest, 2003.; *Bene János – Szabó Péter*: A magyar királyi honvéd tisztikar 1938–1945. Budapest, 2006.

nyekben gazdag magyar hadtörténelemnek köszönhetően számos, különböző történelmi korszakok hadviselését megjelenítő csapata létezik, s a (talán a II. világháborút leszámítva) a legnagyobb népszerűségnek, a második világháborúsok mellett, a 48-as hagyományörzők örvidenek. Am ennek az időszaknak más korokkal szemben komoly hátránya, hogy az események aránylag gyors lefolyása miatt a magyar honvédségnek nem alakulhatott ki évtizedeken keresztül állandó, pontosan leírt öltözködési és felszerelési szabályzata, amely megkönnyítené a korabeli viseletek pontos rekonstrukcióját.

Ezen a helyzeten változtat most Udovecz György könyve, aki maga is a magyar katonai hagyományörzés egyik kiemelkedő képviselője. A szerző alapos levéltári és könyvészeti kutatások, valamint számos részterület szakértőivel folytatott konzultáció után írta meg minden eddiginél pontosabb leírásokkal a kor magyar sorozású cs. kir., illetve honvéd alakulatainak egyenruházatával, felszerelésével és fegyverzetével foglalkozó kötetét. Ahogy az előszót (és az ismertetőt is) jegyző Baczoni Tamás egyenruha- és viseletkutató írja, bár a gyakran több száz főt megmozgató 48-as hagyományörző rendezvények, hadjátékok osztatlan népszerűségnek örvidenek a közönség körében, maguk a hagyományörzők azonban koránt sincsenek könnyű helyzetben. A külföldi „kollegákkal” ellentétben ugyanis nemcsak a költségek, hanem – a katonai hagyományörzés rövidebb múltja okán is – az ezzel foglalkozó szakirodalom, illetve a másolatkészítő cégek terén is hátrányban vannak. Így ez a kötet komoly segítséget nyújt mind a másolatkészítő mestereknek, mind maguk a hagyományörzőknek, hogy nagy költségekkel elkészítetett egyenruhájuk a „nagy évhez” méltó, minél korhűbb, pontosabb legyen. Hiszen 1848–49-ben nemcsak a politika-, had-, vagy társadalomtörténet, hanem a viselettörténet terén is jelentős változások történtek: ekkor alakult ki az a magyaros „honvéd” viselet, amely alapvetően máig meghatározza a magyar katonai öltözködési tradíciót.

A kötet felvezető fejezetében Süli Attila foglalja röviden össze a cs. kir. haderő, illetve a magyar honvédség felépítését, szervezetét 1848–1849-ben. Először a cs. kir. hadsereg haderő- és fegyvernemeit, rangfokozatait, harcászati beosztásait (hadsereg, hadtest, hadosztály, dandár) mutatja be általánosságban, majd a gyalogság (sor-, határőr- és vadászcsapatok, helyőrségi zászlóalj), a lovasság, valamint a tüzérség csapatnemeit és felépítésüket összegzi. Ezt követi a szabadságharc honvédseregének ismertetése. A szerző itt elsőként a nemzetőrség, illetve az első tíz „rendes nemzetőr” (honvéd) zászlóalj megszervezésével foglalkozik; ezután jön az önkéntes nemzetőrség, majd a katonaiállítási törvény alapján felállított honvéd tömeghadisereg bemutatása. Ahogy Süli Attila is megállapítja, a magyar oldalra álló cs. kir. soryalag- és huszáralakulatokból, a honvéd-, önkéntes és önkéntes nemzetőr alakulatokból olyan hadsereg jött létre 1848 végére, amely kiváló tüzér- és műszaki csapatokkal, tábor-, és mérnökarral, hadorvosi, lelkesi és hadbírói szolgálattal is rendelkezett, és jeles tábornoki- és tisztikarának is köszönhetően méltó ellenfele lett a cs. kir. haderőnek.

Ezután következik a tulajdonképpeni öltözködési segédlet Udovecz György tollából. A szerző hat részben, párhuzamosan mutatja be a kiindulási alapnak tekinthető, zömmel magyarországi sorozású cs. kir. gyalogos, tüzér és huszáralakulatok, majd a honvéd gyalogos, tüzér és huszár egységek legénységi, valamint tisztai állományának viseletét, felszerelését és fegyverzetét. Elsőként az 1840–1848 közötti cs. kir. gyalogság öltözködése kerül ismertetésre. Udovecz György az 1837-es tisztai és az 1840-es legénységi állományra vonatkozó öltözködési szabályzatok alapján összefoglalja, milyen viseleti tárgyakkal kell rendelkeznie egy hagyományörzőnek, majd egyenként veszi sorba a felszerelési cikkeket. Alapos, pontos méretekkel rendelkező leírásokat találunk itt a korban használatos csákó, tábori sapka, hadijel, frakk, mellény, vászonruházat, nadrág, köpeny, nyakraváló, lábbeli, kesztyű, szolgálati jelvények, hátbőrönd, alsóing, tisztai bőrtáska minden egyes darabjáról, s a megfelelő rendfokozati jelzésekről is. Ezt követi a fegyverzet (lőfegyverek, szuronyok, kardok), illetve az egyéb felszerelési cikkek (puskaszíj, bajonett-átvetőszíj, tölténytáska, kenyérszák) bemutatása; végül röviden szól a cs. kir. határőrezredekéről is. Hasonló módon ír a korabeli általános (elvi) szabályzat alapján a 48-as honvédgyalogság öltözetéről, fegyverzetéről és felszereléséről, külön bemutatva a hasonlóságokat és az eltéréseket (például a csákó, az atilla, a nadrág, a szolgálati jelvények, illetve a rendfokozatok esetében), melyek egy részét a kényszerhelyzet (például az anyaghiány), más részét viszont a praktikum, illetve a nemzeti viseleti motívumok erőteljesebb érvényesítése okozta. Ezt követi röviden hasonló felépítésben a cs. kir., illetve

a magyar tüzekek bemutatása, s végezetül a cs. kir., illetve a honvéd huszárság kerül sorra. Az utóbbi kettő közötti lényeges eltéréseket itt már egyértelműen az anyagi források, illetve az időhiány miatti praktikus megoldások eredményezték (például a zeke vagy spencer bevezetése az új huszárezredeknel), mivel az eredeti cs. kir. huszárruhák „magyar nemzeti stílusához” (az uralkodó névjelein kívül) semmi kétség sem fért.

Az alapos, a korabeli szabályzatokból vett, illetve a máig meglévő korabeli és rekonstruált ruhadarabokról, felszerelési cikkekről, fegyverekről, valamint viseletükről (és persze mai viselőikről, a hagyományörzőkről is) készített képekkel gazdagon ellátott, jó minőségű kiadványt irodalomjegyzék zárja. (Ugyanakkor kár, hogy a szerző nem szentelt legalább néhány oldalt a magyar gyalogos és lovas nemzetőr, illetve a vadász és műszaki alakulatokban szolgáló, illetve a külföldi „légiós” katonák egyenruhájának.)

A kötetben az alábbi, kisebb hibákat, tévesztéseket vettem észre. A „főparancsnokságok” helyett inkább „főhadparancsnokságok” írandók (12. o.). A „kiegészítő alakulatok” cím alá tévedésből a két másik fegyvernem (lovasság, tüzérség) is „becsúszott” (13. o.). A cs. kir. lovasság 8 vértés és 6 dragonyos ezreddel rendelkezett, és nem fordítva (13. o.). A lovasütegeknél nem minden tüzérnek volt lóva (14. o.), mivel a kezelők jelentős része a löveg talpán kialakított, úgynevezett „bőrhurkán” (ez jól látható a 70. oldal ábrázolásán) ült (itt a cs. kir. hadseregben rendszeresített lovasüteg, illetve a más európai hadseregekben alkalmazott „lovagló üteg” összekeveréséről lehet szó). A magyar oldalon meglévő huszárezredek mellé nem 8 (16. o.), hanem csak 6 új szervezése kezdődött meg, illetve kísérletek történtek a zömmel külföldön ragadt cs. kir. 5., 7., és 12. huszárezredek újrafelállítására is. A cs. kir. 19. „Schwarzenberg” sorgyalogezred (24. o.) ezredtulajdonosa helyesen „Schwarzenberg”. A cs. kir. határőrezredek századonként valóban rendelkeztek 12 (az erdélyiek 16) fő lövésszel, ezek azonban nem vadászoktályokkal (40. o.), hanem inkább 1842 M mintájú „kamrás” puskákkal voltak felszerelve. Az előbbi „kamrás” puskák magyar gyártása nem 1848 (63. o.), hanem 1849 tavaszán kezdődött meg, és a csak a cs. kir. vadász- és határőr-alakulatok rendelkeztek vele, a sorgyalogság nem (uo.). A Belgiumból (és Angliából) 1848 nyarán beszerzett puskák modern csappantyús (lőkupakos) lőfegyverek voltak (64. o.). Az újonnan felállított honvéd huszárezredeknek nem volt ezredtulajdonosuk (98–99. o.), hanem egy kivétellel (16. Károlyi huszárezred) híres magyar történelmi alakok nevét vették fel; és csak két huszárezred (13., 15.) nadrágszíne volt előírásosan sűrű (uo.), a többi négy közül valószínűleg kettő (17., 18.) legalább részben megkaphatta az előírt nadrágját. Végezetül meg lehetett volna jegyezni, hogy az 44., 66., és a 95. oldalakon lévő, Vágó Pál-féle képek eredetileg az *Erdélyi Panoráma* című, az 1849. március 11-i nagyszabású utközetet bemutató kép részei voltak.

A fentiekől függetlenül a recenzens csak ajánlani tudja a fenti kiadványt minden, a 48-as egyenruhák és felszerelések iránt érdeklődő olvasónak, és reméli, hogy a kötet (ahogy az előszóban is elhangzott) valóban csak az első része a Rákóczi-szabadságharctól a második világháború végéig terjedő korszakok magyar egyenruha-viseletét bemutató sorozatnak.

Kemény Krisztián

KOVÁCS ISTVÁN

BEM TÁBORNOK. AZ ÖRÖK REMÉNYEK HŐSE

(*Magyar Napló, Budapest, 2014. 390 o. ISBN 978-963-9961-96-8*)

A történettudomány számára mindig nagy nyereség, ha egy komoly szakmai munkássággal és tapasztalattal rendelkező történész újból feldolgozza az általa már korábban feltárt témát. Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc forrásai ugyanis Európa több köz- és magángyűjteményében, a szélrózsa minden irányában találhatók. Emellett Kovács Istvánnak személyes motivációi is vannak a neves lengyel szabadságharc életrajzának megírásában: 1968-ban erdélyi útja során végigjárta a szabadságharc történetének és József Bem tábornok életútjának fontosabb színtereit. Ennek

hatására született meg 1982-ben a Móra Ferenc Könyvkiadó *Így élt...* sorozatában Bem József életrajza. Bár a mű elsősorban népszerűsítő, a szélesebb érdeklődő közönségnek szól, de a műfaj keretein messze túllépett. Fontos hangsúlyozni, hogy az 1945 utáni magyar történetírás Kovács István munkájának megjelenésig már letett az asztalra két Bem életét feldolgozó művet Kovács Endre jóvoltából. (1954., 1979.) Kovács István mostani munkája új szemléletben tárta elénk Bem életrajzát: a lengyel légio és Lengyelország történetének kutatójaként számos olyan adat és szempont birtokába került, amelyet kötetébe beleépített.

József Bem életpályáját megírni nem átlagos történetírói feladat, hiszen olyan személyiségről van szó, akinek feje fölé Petőfi Sándor, a szabadságharc költője glóriakoszorút helyezett. Nincs olyan XIX. századi visszaemlékezés, történetírói, szépirodalmi mű, amely a lengyel szabadsághős-ről nem a legnagyobb elismeréssel szólna. Itt elég csak a szerző által sokat hivatkozott gr. Teleki Sándor *Emlékezéseire* utalnunk. A szűkebb értelemben vett történeti feldolgozások terén azonban már rosszabb a helyzet. Kovács Endre fentebb idézett két munkáján kívül még br. Balás György tábornagy, katonai szakíró készített életrajzot 1927-ben és 1934-ben *Bem apó* címmel.

Kovács István az elmúlt időszakban alaputatásokat folytatott a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában, a Magyar Tudományos Akadémia Kéziratárában és más közgyűjteményekben, széleskörűen hasznosította a visszaemlékezéseket és újabb kutatási eredményeket. Ezek birtokában valóban elérkezett az idő, hogy József Bem születésének 220. évfordulója alkalmából újabb monográfia szülessen életéről és működéséről.

A kötetből megtudhatjuk, hogy a neves lengyel szabadsághős származását számos rejtély övezi. Jelenlegi ismereteink szerint a család Tarnów városi módosabb polgárokhoz tartozott, mely később a nemességét is elismertette. Bem 1794-ben, közvetlenül Lengyelország harmadik felosztása előtt született. A lengyelek számára az ország újraegyesítésének reménye I. Bonaparte Napóleon francia császár politikája révén csillant fel. Az általa létrehozott Varsói Nagyhercegség azonban nem foglalta magába a korábbi Lengyel Királyság teljes területét, ennek ellenére a lengyel hazafiak az egyesítési törekvések bázisának tekintették, így sokan vállaltak szolgálatot annak hadseregében. Ezek közé tartozott a fiatal Bem is, aki az 1. lovas úteghez jelentkezett. Sikeres felvételi vizsga után a Varsói Tüzér és Mérnökkari Iskolába, majd annak Továbbképző Iskolájában folytatta tanulmányait. 1810-ben avatták hadnaggyá, a következő évben főhadnagyként alakulathoz került. 1812-től a danckai erődüzérség állományában szolgált, a létesítményt és az ott állomásozó francia és lengyel csapatokat maga Napóleon is szemlélte. Ezt követően Bem a francia császár szerencsétlen kimenetelű oroszországi hadjáratában vett részt, majd visszatért Danckába. 1813. január 21-től az orosz–porosz csapatok körbezárták az erődöt, amelyet augusztustól az angol flotta is bombázott. Emellett a várban éhínség és járvány lépett fel, így védelem decemberben kapitulált. A védők hősiesség kitarása a francia vezetést és közvéleményt elismerésre készítette, így Bem 19 évesen, 1813. december 20-án megkapta a francia Becsületrend Lovagkeresztjét.

Bem ezt követően az I. Sándor cár által felállított, széleskörű autonómiával rendelkező Kongresszusi Lengyelország hadseregében folytatta a szolgálatot, a Téli Tüzériskolában, ahol a tüzéradókat oktatta, illetve kísérletekbe kezdett a hadiröppentyűk tökéletesítése érdekében. Szakkönyvet írt a gyújtórakétákról. Közben bekapcsolódik a szabadkőműves mozgalomba, amiért elítélik.

Bem megszakítva a katonai pályafutását, az Osztrák Császársághoz tartozó galíciai Lemberg városába költözött egy rokonához, ahol elsősorban gazdálkodással foglalkozott, emellett műszaki tudományokkal is, 1829-ben itt jelent meg a gőzgépekről szóló könyve. Megtervezte a lengbergi könyvtár épületét és annak belső berendezéseit. Kovács István könyve megvilágítja, hogy József Bemben nemcsak egy kiváló katonát és tüzért, hanem egy sokoldalú, a műszaki tudományokban és a gazdálkodásban is jeleskedő személyiséget tisztelhetünk.

1825-ben meghalt I. Sándor cár, az örökébe lépő I. Miklós pedig a konzervatív szent-szövetségi politika híve volt, így nem rokonszenvezett a lengyelek nagyfokú önállóságával. 1830-ban kitört a varsói felkelés, Bem rövidesen hazatér, és visszakerült a hadsereg kötelékébe, ahol őrnagyi rendfokozatot kapott. A szerző mélyrehatóan ismerteti az 1831. évi lengyel-orosz háború eseményeit és Bemnek a harcokban játszott szerepét. Ezek közül kiemelkedett az iganiei ütközet, ahol Bem megcsillogtatta kiváló katonai képességeit, azaz merészségét, manőverező képességét és magas szintű elméleti és gyakorlati tüzértiszti ismereteit. Rövidesen alezredessé léptették elő. Ezt követi az osztrakenkai ütközet precíz leírása és elemzése, ami még inkább öregbítette Bem hírnevét.

A frissen kinevezett alezredes – a tétlenségre kárhozott lengyel tüzéséggel szemben – a parancsnoksága alatt álló lovas úteggel előnyomult és rendkívüli hatékonysággal működött. A harcok során Bem megsebesült, bátor helytállásáért ezredessé nevezték ki. 1831. július 13-án a lengyel tüzéség főparancsnoki tisztét nyerte el. Új beosztásában óriási szervezőmunkával tűnt ki: szorgalmazta az újabb lövegek öntését, a kiképzés fontosságát hangsúlyozta, illetve felhívta a figyelmet a gyorsan mozgó lovas útegek harcászati szerepére. Bár a Szejm még a fővezérséget is felajánlotta számára, de azt visszautasította, az új parancsnok gr. Henryk Dembinski tábornok lett. E szerencsétlen választás, illetve a korábbi hadműveleti hibák következtében a lengyel hadsereg fokozatosan visszavonult és a cári haderő rövidesen elérte Varsót. A lengyel főváros ostroma alatt a védők tüzésége kiválóan működött, a település feladása után Bem példamutató gondossággal szervezte meg a lövegek és a lőszerkészlet evakuálását.

A Poroszországba szorult konföderációs csapatokat rövidesen lefegyverezték, Bem számos társával együtt Franciaországba emigrált. Távollétében a cár halálra ítélte őt, a poroszok szemében sajtócikkei miatt első számú közellenséggé vált. Párizsba érkezése után rövidesen konfliktusba keveredett a radikális Lengyel Nemzeti Bizottsággal, pedig azok kezdetben mély tiszteletet mutatnak irányába. Lajos Fülöp kormányzatában is csalódott, aki csak szílamokkal, és nem gyakorlati tettekkel támogatta a lengyel mozgalmat. Tovább rontotta Bem imázsát a portugáliai lengyel légió szervezésének kudarca, melynek vezérévé őt szemelték ki. A sikertelenség fő oka az volt, hogy a Lengyel Demokrata Társasághoz húzó tisztek nem akartak idegen zsoldba állni. A későbbiek folyamán Bem felfogása sokban közeledett a demokratákhoz, ugyanis az 1846-os galíciai lengyel felkelés rádöbbsentette arra, hogy a jobbágyfelszabadítás már nem halasztható tovább, s azt a lengyeleknek maguknak kell megoldaniuk.

1848-ban hazatért az osztrák uralom alatt lévő Galíciába, és a nemzeti gárda egyik kiképzője lett. Figyelme egyre inkább Magyarország felé fordult és a magyar–szláv összefogás szükségességét hangsúlyozta. Bem egy szláv–magyar légiót akart szervezni, amelyet Lengyelország felszabadítása érdekében tervezett felhasználni. Október 6-án kitört a 3. bécsi forradalom, ami Bemot a császárvárosba szólította. Kezdetben Wenzel Messenhauser bécsi nemzetőr főparancsnok katonai tanácsadójaként tevékenykedett, majd október 16-án Messenhauser megnövelte Bem hatáskörét, akinek törzse főként lengyelekből állt. A bécsi nemzetőrség kitörési próbálkozásait ekkor már Bem irányította, majd a főváros eleste után Magyarországra menekült.

November 3-án a pozsonyi Zöldfa fogadóban Kossuth Lajossal, az Országos Honvédelmi Bizottmány elnökével tárgyalt, akinek az első benyomásai nem voltak túl hízelgőek a külön lengyel tábornokról. Végül Guyon Richárd ezredes mellé osztja be tanácsadóként, akinek a Balthasar Simmunic tábornok elleni akciója Nagyszombatnál kudarccal végződött. Guyon visszavonulása után Bem Pestre utazott. Az Országos Honvédelmi Bizottmány a szerveződő lengyel légió vezetését szánta neki, ez azonban honfitársai ellenállásán, aki közül kiemelkedett a Lengyel Demokrata Társasághoz tartozó József Wysocky őrnagy, megbukott. A mély ellentéték miatt Bem ellenre nyilatkozat ísérlelenek meg, a fővárosi magyar sajtó a lövést leadó személy mellé állt. Ezután Kossuth a br. Baldacci Manó vezérőrnagy lemondása miatt megürült erdélyi hadsereg parancsnoki posztját ajánlja fel neki. A lengyel tábornoknak csupán egyetlen feltétele van: beosztása független legyen a fővezértől. Kossuth beleegyezése után Bem elindult új posztját elfoglalni.

Kovács István kiváló elemzést nyújt Erdély politikai, társadalmi, nemzetiségi háttéréről, az 1848. évi politikai és katonai eseményekről. Helyesen állapítja meg, hogy a Partiumba szorult erdélyi magyar haderő újjászervezésében még Bem megérkezése előtt komoly eredményeket ért el Czetz János alezredes és Tóth Ágoston őrnagy. Bem a megérkezése után hamar konfliktusba keveredett Tar Imrével, a sereg élelmezési biztosával, aki nem tűrte el, hogy az új parancsnok beleavatkozzon a polgári hatalom ügyeibe. Ez elővetítette a későbbi konfliktusait az erdélyi teljhatalmú országos biztosokkal. Kovács István analízisén keresztül megismerhetjük Bem személyiségét, a beosztottjainak első benyomásait az újdonsült parancsnokokról. Az észak-erdélyi harcok ismertetésénél fontos lett volna hangsúlyozni, hogy Bem lényegében egy új, reguláris alakulatokkal és tüzéséggel megerősített hadtesttel kezdte meg az ellentámadást, amit nagyban elősegített, hogy a császári hadvezetés kénytelen volt egy dandárt Háromszék ellen vezényelni.

Szintén nagyon fontos kérdés Bem 1848. december 28-án kiadott amnesztia rendelete. Bár Kovács István hangsúlyozta, hogy Bemnél a megbocsájtás nem a gyengeség jele volt, sőt, a további

bűncselekményekért szigorú megtorlás helyezett kilátásba, pozitív példaként ő is a lengyel tábornokot állítja, mint a nemzeti megbékélés „apostolát”. Ennek a felfogásnak a gyökerei még a magyar és román marxista történetíráshoz nyúlnak vissza. Itt ugyanis általánosan elterjedt az a nézet, hogy Bem tábornok a toleráns, békéltető nemzetiségi politika híve volt, akit ezirányú tevékenységében a magyar kormány által kinevezett teljhatalmú országos biztosok (Beöthy Ödön, Csány László) gátoltak. Bem személye azért volt ideális számukra, mert nem volt sem magyar, sem román, sem szász, így beleillett az internacionalista forradalmi koncepcióba. Az kétségtelen tény, hogy a lengyel tábornok december 27-én Kolozsváron kelt szövegében bűnbocsánatot hirdetett a múltban elkövetett politikai vétkekre nézve, de január elején már neki is tapasztalnia kellett, hogy az amnesztia politikának gyakorlati haszna alig van. A szászok részéről a kibékülésre való szándék sohasem létezett, a románok részéről is csak néhány politikai vezető részéről. Azonban az egyes prefektusok nem szüntették be a fegyveres ellenállást, a Projet de pacification elfogadása után is csak Avram Iancu volt hajlandó semlegességet fogadni. Bem 1848. december végén egy bizottságot állított fel Besztercén, melynek elnöke gr. Mikes Kelemen ezredes volt. Ez a testület véstörvénysszékként is funkcionált, egy szász tanítót, aki Karl Urban alezredesnek kémkedett, ítélete alapján kivégeztek. Rövidesen megérkezett Nagyenyed elpusztításának híre, így mind az erdélyi magyar politikai vezetők számára, mind a katonai vezetők számára nyilvánvalóvá vált, hogy a román felkelők nem kívánnak élni a feljük nyújtott békejoggal. Beöthy Ödön január elején rendeletet adott ki vadász-csapatok szervezésére, melyek elsődleges feladata a lefegyverzés volt. De nem volt elnézőbb Bem sem. Az Urbán betörő erőt támogató naszód-vidéki határőr román lakosság helyére székelyeket akart telepíteni, eltökélt szándékában csak Csány és Tóth Ágoston ezredes, hadosztályparancsnok erélyes fellépése akadályozta meg. A havasok elleni hadjárat megindítása előtt erélyes parancsokat adott br. Kemény Farkas ezredesnek a román felkelés elfojtására. Vagyis mind a politikai, mind a katonai vezetők hajlandó volt kegyelmet biztosítani azoknak a fegyvert letevő felkelőknek, akik a gyilkolásban és gyűjtögetésben nem vettek részt. Azonban a harcot továbbra is vállalókkal szemben még Bem sem riadt vissza a keményebb eszközök alkalmazásától. Itt persze nem szabad arról megfeledkeznünk, hogy a román vezetők tárgyalási szándéka csak az időnyerésre irányult, mivel 1849 áprilisában a magyar csapatok győzelmei révén az Érchegységben élelemhiány lépett fel, ami-re pedig idővel a magyar vezetők is rájöttek.

Bemnek az amnesztiaival, illetve a hadsereg élelmezésével kapcsolatos rendeletei már január elején, hivatala átvételekor kiváltották Beöthy Ödön teljhatalmú országos biztos ellenszenvét, mivel azok mélyen beleavatkoztak a polgári hatalom hatáskörébe. Beöthy sorra küldte az Országos Honvédelmi Bizottmányhoz a Bem intézkedéseit kritizáló leveleit. Beöthy ellenérzései csak fokozódtak Nagyenyed felégetése után (1849. január 8–9.), szerinte Bem kevés haderőt hagyott hátra a visszafoglalt területek biztosításához. Emellett Bem vagy egyáltalán nem, vagy csak szűkszavú jelentéseket küldött a hadi helyzet alakulásáról, ami a harcoló hadsereg ellátását, az utánpótlás szállításának megszervezését szinte lehetetlenné tette. Kovács István nem szentelt teret a fenti ellentét kifejtésének, pedig a kérdéssel már Kovács Endre is foglalkozott. Ez abból a szempontból lett volna indokolt, hogy a polgári és katonai hatalom pozícióharca Erdélyben ekkor kezdődött.

Szintén kiváló elemzést nyújt a szerző Nagyszeben 1849. január 21-én történt sikertelen ostromáról. Helyesen állapítja meg, hogy Bem a felderítést elhanyagolta, bízott a meglepetés erejében. Ugyanakkor elítéli Czetz János alezredest, aki dandárjával késve érkezett az ütközet helyszínére. Czetz aligha rendelkezett olyan eszközökkel, amely a megerősített, nagy kaliberű lövegekkel ellátott nagyszabású védelem leküldésére alkalmas lett volna. Kovács István mélyrehatóan elemzi a Bem–Petőfi kapcsolatot, valamint az erdélyi orosz intervenció politikai és diplomáciai hátterét. Kiemeli, hogy a Bem által lengyel hadifoglyokból szervezett légió nem vált be, alkalmatlan volt Lengyelország felszabadítására. Ugyanakkor – mint ahogyan a szerző helyesen rámutat – Bem politikája e téren ellentmondásos volt, mivel később Dembinski galíciai betörését határozottan ellenezte. A hadtörténeti kutatások legújabb eredményeinek felhasználásával készült el az 1849. február 9-én vívott piski ütközet analízise, ugyanakkor az Urban ellen vívott február végi harcok bemutatásánál a szerző figyelmen kívül hagyta a tény, hogy az Észak-Erdélybe betört császári-királyi csapatok a galíciai főhadparancsnokság rendeletére még a magyar ellentámadás előtt megkezdték a visszavonulást. Ennek következménye volt a Bem által elrendelt naszód-vidéki székely telepítés,

ami kudarcot vallott. A politikai hatalom és Tóth Ágoston ezredes, beszercei hadosztályparancsnok eleve elleneztek azt, de az elképzelés objektív okok miatt is kivitelezhetetlen volt.

A szerző Bem felhívását a naszód-vidéki székely telepítésre egy praktikus katonai elme szüleményének tartja. Tekintettel arra, hogy a helyi lakosság segítette Karl Urban ezredes februári betörését, Bem helyükre székelyeket akart telepíteni, akik majd őrzik a határokat. Csakhogy – és ezt jobban ki kellett volna emelni – a telepítés a polgári hatalom hatáskörébe tartozott, s Bem durván beleavatkozott annak jogkörébe. Csány rögtön fellépett ellene, jelentései révén Kossuth sem támogatta az elképzelést. Gál Sándor ezredes, székelyföldi hadosztályparancsnok küldött körülbelül 2000 főt Maros- és Háromszékről, a telepesek kiválasztásánál – Gál Dániel beszercei kormánybiztos jelentése szerint – az erőszakos módszerek alkalmazásától sem riadtak vissza. A Bukovinába menekült román határőrök kunyhóiban ugyanis családtagjaik laktak, kiknek kilakoltatását Tóth ezredes embertelen tennék tartotta, az érkező telepeseket visszafordította otthonaikba, a zúgolódást Gál Dániel csak 14 veder bor kiosztásával tudta elaltatni.

Nagyon érdekes fejezetét képezi a kötetnek a honvédek egészségügyi és mai modern kifejezéssel élve „társadalombiztosítási” ellátásáról szól fejezete, amely komoly levéltári háttérre épül és kiegészíti Egyed Ákosnak az e tárgyban elvégzett kutatásait.

Erdély visszafoglalásának következő fontos dátuma volt Nagyszeben 1849. március 11-i elfoglalása. Kovács István Puchner hadvezéri képességeit értékelve megállapítja, hogy a császári-királyi tábornok nem állt a helyzet magaslatán a hadjárat során. Itt azonban érdemes lett volna figyelembe venni Gyalóky Jenő szempontjait is, aki tényekre támaszkodva felülbírálta a Puchnerről vallott hagyományos felfogást. Ugyanakkor helyesen hívja fel a figyelmet a szerző arra, hogy bár Bem erői minden tekintetben hátrányban voltak az osztrák–oros csapatokkal szemben, mégis ők győztek.

A város elfoglalásakor Bem kiáltványt bocsátott ki, amelyben hangsúlyozta a magyar hadsereg harcának nemzetközi jellegét, ami a lengyel légió szervezésében nyilvánult meg. Itt azonban érdemes lett volna – támaszkodva Irmédi-Molnár László monográfiájára – a légiót lefegyverző Tóth Ágoston szerepéről is írni, akit bár Bem leváltott, ám Szent-Iványi Károly teljhatalmú országos biztos javaslatára Kossuth a beteg Czetz helyett az erdélyi haderő élére állított. Az már csak Tóth bölcs belátásának köszönhető, hogy nem fogadta el az új beosztást.

Bem Nagyszebenre hadisarcot vetett ki, amit elsősorban katonái felszerelésére és jutalmazására fordított, ugyanakkor élénk diplomáciai tevékenységbe kezdett a román fejedelemségeket megszálló török csapatok vezetőjével. E téren nagyon fontos kútfők Németh László és Mikó Mihály kormánybiztosok jelentései a moldvai és havasalföldi történeésekről, melyeket Kovács István többször is idéz. A téma feldolgozásánál Kovács István kiválóan hasznosította a Csány-levéltár forrásanyagát. Ugyanakkor Teleki Sándor Emlékezéseinek folyamatos idézésénél indokolt lett volna az óvatosság, bár az utóbbi élvezetes és fantáziadús olvasmány, valóságértelmezése miatt erős kritikával kezelendő.

Nagyon fontos fejezet az 1849. évi magyar újoncozást felvázoló rész. A szerző ismerteti annak bonyodalmát, különösen a román és szász lakosság ellenállását, valamint a székely székelyekben jelentkező társadalmi problémákat.

Ezután Kovács István bemutatja Bem bánati hadjáratát és haderő szervezési tevékenységét. Erdély katonai kerületekre való felosztásának bemutatásánál azonban érdemes lett volna kitérni a Kossuthal való ellentétére, mivel az egyes hadosztályparancsnokok közigazgatási jogkört is gyakoroltak.

Lényegében elmondhatjuk, hogy Kovács István aprólékosan kitért Bem erdélyi tevékenységének minden mozzanatára. A fentebb már említett Bem–Petőfi kapcsolat alakulásán túl megismerhetjük a Bemről kialakított lengyel és magyar képet, a Madersprach Károllyal való kapcsolatát, a Vécseyvel való ellentétét, melynek szerencsétlen alakulására Petőfi is nagy befolyással volt, illetve háromszéki látogatását.

A szerző alapos és helytálló értékelést ad az orosz betörés előtti erőviszonyokról, és Bem legnagyobb érdemének azt tartja, hogy több mint két hónapig feltartóztatta a cári csapatokat Erdélyben. A beszercei hadosztály harcainál joggal felhívta a figyelmet Dobai József alezredes, hadosztályparancsnok alkalmatlanságára, akit végül Bem leváltott. Itt azonban érdemes lett volna megemlíteni, hogy Dobai elődjét, Tóth Ágoston ezredet, aki a délvidéki hadszíntéren kiválóan megállta a helyét, éppen Bem távolította el posztjáról.

Átfogó és szakmailag teljesen helytálló képet kapunk Bem székelyföldi harcairól és moldvai betöréséről, elsősorban Gyalókéay Jenő kutatásaira támaszkodva. Az utóbbi hadműveletet később többen is bírálták, pedig ez, ahogyan a szerző is emlékeztet, Lüderset a Székelyföld felé kényszerítette Nagyszeben alól. Nem feledkezhetünk meg arról, hogy az erdélyi hadtest állományának nagy része sorozott volt és az orosz támadás idején a szökések általánossá váltak nemcsak a román vagy szász, hanem a magyar honvédek körében is. Szintén nagyon fontos rész a segesvári és nagyszebeni ütközeteket bemutató fejezet, amely a hadtörténeti kutatások legújabb eredményeire támaszkodik. Ugyanez állapítható meg a temesvári csata értékelésénél is, ahol a szerző Bem könnyelmű magatartására hívta fel a figyelmet. A kötet végén Bem meneküléséről és a török emigrációban való ténykedéséről olvashatunk.

A kötetet név- és tárgymutató zárja, illetve gazdag illusztrációs anyaggal rendelkezik, amely elsősorban Hermann Róbert magángyűjteményéből származik. Sajnálatos ténynek tartom, hogy a magas jogdíjak miatt a hazai közgyűjtemények anyagára egy ilyen komoly tudományos értékkel bíró mű sem támaszkodhatott. A magas szakmai színvonal miatt a recezens minden elfogultság nélkül csak ajánlani tudja a kötetet mind a történészek, mind az érdeklődő közönség figyelmébe.

Süli Attila

PAWEŁ WIERZBICKI

DYWIZJA KOZAKÓW SUŁTAŃSKICH

Polityczno-wojskowe koncepcje stronnictwa Czartoryskich w okresie wojny krymskiej (1853–1856)

(A Szultáni Kozákhadosztály. A Czartoryski-párt politikai-katonai koncepciói a krími háború idején [1853–1856]. *Prace naukowe Muzeum Narodowego w Krakowie, Kraków, 2013. 316 o.* ISBN 798-83-7581-147-6)

2006-ban a Lengyel Tudományos Akadémia varsói Történettudományi Intézetében nemzetközi tudományos konferenciával és kiadványokkal emlékeztek meg a krími háborút lezáró párizsi békekötés, s így a keleti kérdés megoldását célzó háború százötvenedik évfordulójáról. A konferencia *A krími háború – különböző civilizációk konfrontációja* című, több éven át tartó kutatási program eredményeinek összegzése volt. Az anyagát 2008-ban közzétevő *Polacy i ziemie polskie w dobie wojny krymskiej* (A lengyelek és a lengyel földek a krími háború idején) című kötetben olvasható többek között Paweł Wierzbicki *Działalność Sadyka Paszy w czasie wojny krymskiej na tle jego relacji z obozem Czartoryskich* (Sadyk Pasa tevékenysége a krími háború idején a Czartoryski-tábornak küldött jelentései tükrében) című előadásának szövege is. Az azóta eltelt évek kutatómunkájának anyagát szerkesztette könyvbe és jelentette meg a most ismertetendő kötetet.

A 2006-os konferencia címéből és a hozzá kapcsolódó előadások, kötetek címeiből is kiderül, hogy a krími háborúban a lengyelek tevékenyen részt vettek. Ez a XIX. század európai történetét ismerve természetesnek is tetszhet, hiszen a háború Lengyelország egyik felosztója ellen folyt, s Oroszország veresége a Szent Szövetség helyett egy új európai rendet teremthetett, melynek gyámköve a helyreállított Lengyelország lett volna. Az 1830/31-es lengyel szabadságharc leverése után Nyugat-Európában megszerveződött „Nagy Emigráció” konzervatív szárnyának (Hotel Lambert) vezetője, Adam Czartoryski és ideológiájának politikai örököse, a magyar szabadságharc utolsó szakaszában is részt vett Władysław Zamoyski az apránként nemzetközivé terebélyesedő orosz–török konfliktusban az első pillanattól kezdve fegyveres erővel akarták képviselni a lengyel érdekeket. Ez az elmúlt bő félszázad hagyományaiból következően lengyel légio felállítását jelentette.

A Nagy Emigráció másik befolyásos tábora, a Lengyel Demokrata Társaság ennek ellene volt, s éppen a korábbi öt és fél évtized tapasztalatai alapján hirdette azt, hogy a lengyelek ne vállaljanak

semmilyen részt a nagyhatalmak közötti játszmában, mert áldozataiknak a nemzet jövőjére nézve nincs értelme. E passzivitást hirdető ideológiával a Lengyel Demokrata Társaság legbefolyásosabb katonai szakértői, Ludwik Mierostawski és Józef Wysocki honvédtábornok nem értettek egyet, s a híveikkel Párizsban megalakított Lengyel Körben a törökországi lengyel légió megalakításának szükségességét hirdették. „E légióknak lengyel zászlók, jelvények és őseink vallási jelképei alatt kell megalakulniuk. Mert csakis Lengyelország függetlenségéért harcolva, mert csakis nemzeti jelleggel fellépve kelthetünk együttérzést odahaza, és az idegen mundérok alatt is Lengyelorszáért dobogó lengyel szívekben.”

Wysocki 1855. január 2-án érkezett Isztambulba, s rögtön megbeszéléseket folytatott a francia követtel, Achille Baraguey d’Hilliers tábornokkal és lord Canning Stratford de Redcliffe brit követtel. Ők azonban csak annyi instrukcióval rendelkeztek a lengyelekre vonatkozóan, hogy Czartoryski pártját kell előnyben részesíteni. Lengyel légió szervezése céljából Władysław Zamoyski is az Oszmán Birodalomba érkezett, ahol a légióval kapcsolatos tevékenység végül is a két emigrációs tábor közötti áldatlan harcban merült ki.

A lengyel légió létrehozásának terve azonban nem a hagyományos politikai rivalizálás következtében foszlott semmivé, hanem Ausztria miatt. A háborúba bekapcsolódní készül Anglia és Franciaország számára ugyanis kulcsfontosságú volt Ausztria magatartása, amelyet, ha a nyugati szövetségesek maguk mellé állítani nem is tudtak, jóindulatú semlegességét elengedhetetlennek tartották. Emiatt – miután 1854. március 27-én hadat üzentek Oroszországnak – Ausztriára való tekintettel sem támogatták lengyel légió, vagy bármilyen más, lengyel egyenruhát és nemzeti színeket felöltő önálló egység felállítását. Ugyanakkor a lengyelek részvételét, áldozatkészségét és áldozatvállalását fontosnak tartották.

A lengyel egységek létrehozásáért folyó versengésbe Adam Czartoryski egykori konstantinápolyi ügynöke, a balkáni orosz befolyás semlegesítésére francia támogatással szervezett Keleti Missziós Főügynökség vezetője, Michał Czayka-Czaykowski is bekapcsolódott. Ekkor már, miután 1850-ben áttért az iszlámra, Sadyk Pasaként az oszmán hadsereg tábornoka volt. Paweł Wierzbicki így jellemzi őt: „Czajkowski minden bizonnyal a XIX. századi lengyel emigráció legkiválóbb és legszínesebb alakjai közé tartozott. Mint Ukrajnában született és nevelkedett nemes szerelmese volt szűkebb pátriája kultúrájának. A kozákság fixa idea lett az életében, amelynek számos regényében is hangot adott. De politikai kérdésekben nem tudott szerves programot alkotni. Világa az egymással laza kapcsolatban álló és a pillanatnyi politikai célok szolgálatába állított eszmék, ötletek, fantazmagóriák visszatükröződése volt. Egy nemesi-kozák Lengyelországról álmodott, amelynek élén Adam [Czartoryski – K. I.] herceg állt volna, s a trónjához vezető utat ő teremtette volna meg kozákjai élén.

A krími háború kirobbanásával régóta dédelgetett tervét, hogy a kozákság eszméjét és Lengyelország függetlensége visszaszerzését összekapcsolja, megvalósíthatónak tartotta. Ezzel együtt a szláv közösség egységének eszméjét is magáénak vallotta, amelyre Adam herceg is támaszkodott, aki a balkáni szláv népeket akarta egységfrontba sorakoztatni Oroszország ellen.”

Sadyk Pasa az oszmán kormány támogatását élvezve Dobrudzsa nyekraszovi kozákságának ezredbe szervezésére kapott engedélyt a Portától még 1853 őszén. A Konstantinápolyban, Tulcsában, Drinápolyban, Sumlában szerveződő ezredbe nagy számban léptek be lengyelek is. A három szotnyából álló ezred két hónap múlva, 1854 elején már 600 embert számlált, s a szultán engedélyével az 1. Szultáni Kozákezdred nevet kapta. Az ezüst félholddal és csillaggal, valamint ezüst mezőben aranykereszttel díszített vörös zászlót a konstantinápolyi patriarcha szentelte fel. 1854. január 15-én maga Czartoryski is azt írta unokaöccsének, Władysław Zamoyskinak: „Támogatni kell Sadyk kozákcsapatát, amely hivatalosan tízezer fős is lehet majd, amennyiben a dobudzsai kozákokból gyalogosokkal is felfejlesztik, s a had pedig – élén a mi tisztjeinkkel – a mi seregünk is lehet.”

Ennek a reménynek volt némi valóságos alapja. 1854 őszén engedély született a 2. Szultáni Kozákezdred megszervezésére – főként hadifoglyokból. Ez a szerveződő alakulat azonban nem Sadyk Pasa, hanem Władysław Zamoyski felügyelete alá került, s szervezésének központja Sumla lett. Vallási jellegét tekintve inkább kereszténynek mondható – ellentétben az 1. Szultáni Kozákezdreddel. „A 2. ezred általános léhelyzete súlyos volt. Hiányzott a pénz a zsoldfolyósításhoz, egyenruha-, fegyver- és lóvásárláshoz. Gyenge volt az élelmezés. A folyó mentén felállított tábor

klímája egészségtelen volt, és az állandó esőzés miatt a katonák betegségekben, váltólázban szenvedtek.” Egyébként az 1. Szultáni Kozákhadosztalban is hasonló hiányosságokat lehetett tapasztalni.

Az elhúzódozó háború 1855. második felében már mind a francia, mind az angol társadalomban elégedetlenséget váltott ki. Franciaország 310 ezer, Anglia 98 ezer fős hadsereggel vett részt a gí-gászi küzdelemben. Hogy katonai erejüket az angolok növeljék – előzetes tárgyalások után – 1855. szeptember 24-én Lord Fox Panmure hadügyminiszter közölte Władysław Zamoyskival, hogy a brit kormány hajlandó egy 1000 lovasból, 3000 gyalogosból álló szultáni Kozákhadosztályt felszerelni, felfegyverezni, működését finanszírozni. Parancsnokává az angol tábornokká kinevezett Władysław Zamoyskit javasolták, s a hadosztályt betagolták a brit Robert Vivian parancsnoksága alatt álló török kontingensbe. A hadosztályt elsősorban az orosz hadsereg lengyel származású hadifoglyaival akarták feltölteni. A tiszteket francia norma szerint fizették, az altisztek és közlegények a török zsoldtáblázat szerint kapták illetményüket, a tábornok és az orvosok brit javadalmazásban részesültek. Emiatt a hadosztály a demokraták jogos kritikájának kereszttüzébe került, akik azt is sérelmezték, hogy az egység nevében nem szerepel a „lengyel” jelző.

Valóban, az angol és a francia politika vezetői óvakodtak attól, hogy a lengyel ügy mellett elkötelező nyilatkozatot tegyenek, s ezzel azt a nemzetközi politika homlokterébe emeljék. A Szultáni Kozákhadosztály formálisan 1855. november 16-án jött létre, amikor a brit kormány hivatalosan átadta Zamoyski tábornoknak a 19 pontból álló bizalmas dokumentumot, amely rögzítette az egység létrejöttének feltételeit. Ekkor már – Szevasztopol szeptember 6-án történt bevétele után – folyták a tapogatózások a fegyverszünetről s a békekötés előzetes feltételeiről. Emiatt a lengyel emigránsok közül sokan gondoltak arra, hogy a szerveződő Szultáni Kozákhadosztály csupán nyomásgyakorlási eszköz kíván lenni az Oroszországgal folytatott tárgyalások során. Az orosz fél igyekezett róla nem tudomást venni. Az 1856. február 25-én kezdődő béketárgyalások során egyértelművé tette, hogy a lengyel kérdés az említés szintjén se szerepelhet a feltételek pontjai között. A szövetségesek nem is hozták szóba. Ennek ellenére Zamoyskit azzal áltatták, hogy a béketárgyalás nem befolyásolhatja a hadosztály szervezésének menetét, intenzitását. A párizsi, londoni, marseille-i, strasbourg-i verbuválási bázisok és a Szkutariban berendezett szervezési központ 1856. március derekáig zavartalanul működött. A francia hadügyminiszter március 19-én adott parancsot a szervezés abbahagyására. Az utolsó lengyel önkénteseket szállító hajó április 14-én hagyta el Franciaországot.

A Szultáni Kozákhadosztály gyalogsága (gyalogsági dandára) az 1. soryalagezredből, a 3. soryalagezredből, a 4. vadászrezdéből, míg a lovassága (lovasdandára) a 2. lovasvadászrezdéből és az 5. ulánusezredből állt. Tartozott hozzá utászkar és tüzérség is. A hadosztályt 1856. július 31-én oszlatták fel. Ekkor 1406 főt – 162 tisztet, 1244 altisztet és közlegényt – számlált. (Összesen 1754 ember fordult meg soraiban.) Anglia leszögezte, hogy szerződésben foglalt kötelezettségének eleget tesz. A katonáknak egy évi zsoldot folyósított, s vállalta, hogy finanszírozza útjukat az általuk kiválasztott célországokba. 516-an akartak az Oszmán Birodalomban maradni, 242-en kívántak Angliába, 179-en Franciaországba utazni. Sokan tartották elképzelhetőnek jövőjüket a Dunai Fejedelemségekben, s volt egy csoport, amelyik a Thesszáliában alapított faluban, Derbinában szándékozott életét berendezni. (A területen 1857-ben pusztító járványok, s a gyenge termés ezt lehetetlenné tették.)

Paweł Wierzbicki kötete utolsó fejezetében (*A Szultáni Kozákhadosztály katonáinak csoportképe*) külön elemzi a különös sorsú sereg tagjainak nemzeti, vallási hovatartozását, társadalmi származását, műveltségi szintjét, előzetes katonai pályáját, életkorát. A magyar szabadságharc ötven lengyel légionistája volt tagja a Szultáni Kozákhadosztálynak. Władysław Poniński honvédalezredes az 5. ulánuszered parancsnoki tisztét, Antoni Wieruski egykori honvédőrnagy, a karsi csata ezredessé előléptetett hőse a szkutari szervezési központ parancsnok posztját töltötte be. A hadosztályban hét magyar is szolgált.

Paweł Wierzbicki hatalmas forrásanyagot dolgozott fel monográfiájához. Külön ki kell emelni a krakkói Czartoryski Könyvtár és a Kórniki (Zamoyski) Könyvtár gazdag iratgyűjteményeit. A szerző a következőkben látja a lengyel történelmi szakirodalomban mostohán kezelt Szultáni Kozákhadosztály jelentőségét: „Az 1855 novemberében, szinte a háború végén létrejött kozákhadosztálynak mindenekelőtt politikai jelentősége volt. Mert bár a Hotel Lambert még számolt azzal, hogy a béketárgyalások megfeneklenek, s a háború folytatódik, a konfliktust figyelemmel kísérők számára világos volt, hogy a francia és angol társadalom fáradtsága, valamint I. Miklós cár ha-

lála miatt a résztvevők a küzdelem befejezésére töreksenek. Ily körülmények közepette Adam Czartoryski hercegnek és Władysław Zamojskinak csak az a reménye maradt, hogy a hadosztályt diplomáciai nyomásgyakorlási eszközként és alkuaduként használhatja a leendő béketárgyalások során.”

A Szultáni Kozákhadosztály feloszlata nem érintette a Sadyk pasa parancsnoksága alatt álló 2. (szultáni kozák-) dragonyosezredet, amely egyetlen reguláris fegyveres alakulatként céljai között – még ha romantikus álomként is – számon tartotta Lengyelország helyreállítását.

Kovács István

ERWIN A. SCHMIDL

HABSBURGS JÜDISCHE SOLDATEN 1788–1918

(Böhlau Verlag, Wien–Köln–Weimar, 2014. 264 o. ISBN 978-3-205-79567-4)

Kevésbé köztudott, hogy a soknemzetiségű Habsburg-birodalom hadseregében a XVIII. század végétől már zsidó katonák is szolgáltak. Az ő történetük összefoglalására vállalkozott Erwin A. Schmidl ismert osztrák történész – akinek a témáról már korábban is jelentek meg publikációi – egészen az első világháború befejezéséig. A már rendelkezésre álló német, magyar és angol nyelvű könyvészeti anyagok mellett feltárta a témakörrel fellelhető amerikai, izraeli, osztrák és orosz forrásokat is, amelyek birtokában lényegre törő és közérthető módon tárgyalja a bonyolult kérdéskört.

A szerző a rövid bevezető után a zsidók 1788 előtti társadalmi helyzetének elemzésével ismereti meg az olvasót. Megtudhatjuk, hogy a középkorban és a korai újkorban a zsidók megbízhatóságát és katonai képességeit lebecsülték, így a katonai szolgálatnál nem vették őket figyelembe. A XVIII. század nyolcvanas éveiben a felvilágosodással együtt járó vallási türelem térnyerésével a korábbi nézet megrendült.

Schmidl a következőkben a katonai szolgálat bevezetéséről ír a zsidók számára. Kifejti, hogy a katonai pálya megnyitására az egyidejűleg szükségessé vált hadszervezeti reformra az összeírási rendszer bevezetése következtében nyílt lehetőség. A XVIII. század végén a Habsburg-birodalomba bekebelezett Galíciában és Bukovinában több zsidó élt, mint annak összes korábbi felségterületén együttesen.

A zsidók korábban nem viselhettek fegyvert, a kereskedelemben és a szállításban viszont jelentős szerepet játszottak, így magától értetődőnek tűnt, hogy az 1788-ban kitört utolsó török háború okán a már korábban létrehozott hadiszállítási lehetőségeket megnyissák előttük. II. József császár 1788. február 18-i pátensében nemcsak erről intézkedett, hanem engedélyezte a tüzérségnél a zsidók töltőlegényként való elfogadását. A következő évben az uralkodó galíciai zsidó rendtartásában már az önként vállalt gyalogos szolgálatot is megengedte számukra.

A mű írója a következőkben elemzi a birodalom zsidó vallású lakosságának vegyes reagálását a katonáskodás szabaddá tételére. A növekvő ellenállás azt eredményezte, hogy II. József halálával megteremtődött a szolgálatmegváltás lehetősége, melynek okai között a kóser étkezés, valamint a sabbat tétlenségi és a zsidó vallás egyéb előírásaiból adódó nehézségek álltak. Áttekintést kap az olvasó a zsidók részvételéről a többi európai ország haderejében.

A szerző a következő fejezetben az 1792–1866 közötti időszakra fókuszál. Bemutatja, hogy a napóleoni háborúkban már mindegyik fegyvernem nyitott volt a zsidó katonák előtt. Érdekes, hogy akkortájt a magyar korona országaiból összesen 1200, míg a Habsburg-birodalom egyéb tartományaiából 35 000 zsidó vállalt katonai szolgálatot. Akkoriban bukkantak fel először a zsidó császári–királyi tisztek is. A zsidók számának növekedése az 1815–1848 közötti periódusban folytatódott a haderőben. Az 1848–49-es magyar forradalomról és szabadságharcról szólva a szerző

kiemeli, hogy mindkét hadviselő félnél voltak zsidó tisztek és katonák, a honvéd hadseregben viszont nagyobb számban.

Az 1848 utáni neoabszolutizmus időszakában mellőzésük ellenére a zsidó katonák száma egyre nőtt a haderőben, az 1866-os porosz–osztrák háborúban már elérte a napóleoni háborúk alatti nagyságot. Kétszázan közülük pedig már tiszti rangban szolgáltak.

A dualizmus alatti időszakra áttérve megtudjuk, hogy az 1869-es népszámlálás adatok alapján, Magyarországon 522 000, míg a ciszlajtán tartományokban 822 000 zsidó vallású ember élt, akik a birodalom lakosságának 4 százalékát tették ki. Ugyanakkor a haderő létszámából csupán másfél százalékkal részesedtek, viszont 1902-ben már megközelítették a lakosság szerinti 4 százalékos arányt.

Az egyes fegyvernemenkénti és szolgálati ágankénti megoszlásra nézve alig voltak zsidók a lovasságnál, illetve a vadászegységeknél, ugyanakkor nagy számban szolgáltak az egészségügyi és ellátó alakulatoknál. A tényleges tisztikarban erősen fogatkozó tendenciát mutatott a zsidók aránya (1866 és 1911 között 200-ról 109-re csökkent), a tartalékosoknál viszont jelentősen és fokozatosan emelkedett. A tábornoki karban az első világhétség előtt két fő kapott tényleges és két fő címzetes, a Nagy Háború évei alatt pedig további három tiszt kapott ilyen kinevezést. A Habsburg haderőben a kikeresztelkedett tisztek között a legismertebb volt Hazai (eredeti nevén Kohn) Sámuel vezérezredes, aki 1910–1917 között magyar királyi honvédelmi miniszter volt, 1917–1918-ban a Monarchia utánpótlás ügyeinek főnöki posztját töltötte be. A dualizmus korabeli viszonyokat elemezve a szerző rámutat, hogy az antiszemitizmus a fegyveres erő tisztikarát voltaképpen nem érintette, nem úgy, mint a polgári életben. Kiderül, hogy a magyar királyi honvédségben lényegesen magasabb volt a zsidó tisztek aránya, mint a császári–királyi Landwehrben. A közös haditengerészetnél viszont a közös hadsereghez képest is csekély volt az arányuk. Megtudhatjuk, hogy a zsidó befolyás növekedésének fontos momentuma volt a keresztény tisztek zsidó családba nősiülése. A közép- és főiskolai végzettségűek között a birodalom lakosságához viszonyítva rendkívül magas volt a zsidók aránya (1910-ben 20,4 %), és ennek leképeződéseként ugyanolyan magas volt a zsidók aránya a tartalékos tisztek körében. Fegyvernemi megoszlásuk hasonló volt, mint a hivatásos állományánál, zömük a gyalogság soraiba tartozott, létszámukhoz képest kiugróan magas arányban képviseltették magukat az egészségügyi és szállító csapatoknál (az utóbbinál 1906-ban arányuk 37%), különösen alacsony volt a számuk a lovasságnál és a vadászcsapatoknál.

Schmidl külön foglalkozik a zsidó katonai tisztviselői és orvosi réteggel, ahol arányuk (értelmi-ségi részesedésüknek megfelelően) magas volt (1894-ben 18,4 %). Hangsúlyozza, hogy 1918-ban 76 tábori rabbi látta el a zsidó vallású katonák lelki gondozását.

Az első világháború időszakának bemutatása során a mű írója először azt mutatja ki, hogy a hadiszolgálatot megtagadók aránya a zsidók esetében nagyobb volt, mint a lakosság többi rétegénél. A hadba vonultak (a közel 9 millió bevonult osztrák–magyar katonai közül 300 000 fő) ugyanúgy helytálltak, mint a Monarchia többi katonája, és a fronton egyenrangúként kezelték őket. Mindennek bizonyítására számos személyes példát sorol fel. Az 1914–1915-ben hadszíntérré vált Galíciából tömegesen menekült a zsidó lakosság nyugati irányba, a birodalom belseje felé, sokan egyenesen Bécsig, ami egyúttal a birodalommal szembeni lojalitásként is értékelhető. Kiemeli a zsidó tartalékos tisztek fontos szerepét és helytállását a háború idején.

A szerző végül kitekintést ad az 1918 utáni időszakról. Felvillantja az erősödő antiszemitizmus gyökereit, bemutatja, hogy a két világháború közötti Ausztriában milyen kevés zsidó került be a mindössze 30 000 fős hadseregbe. Csúpn az általános hadkötelezettség 1936-os bevezetése után nőtt meg újra az arányuk, majd a Német Birodalomba történt bekebelezéssel először a haderőből történt kitaszításuk, majd üldözésük, végül pedig megsemmisítésük következett be. Mindezek azt eredményezték, hogy mintegy tízezer ausztriai zsidó harcolt az ellenállásban és az antifasiszta koalíció haderőiben. Schmidl bemutatja az 1918 után Ausztriából Palesztinába történt kivándorlást, továbbá a zsidó katonák 1945 utáni életét a második Osztrák Köztársaságban.

A kötet kiegészítő részében a hadseregben szolgáló zsidókra vonatkozó 1789 és 1918 között keletkezett dokumentumokat, egy első világháborús naplórészletet, a császári és királyi hadseregben szolgált zsidó tisztekre, katonákra és tisztviselőkre vonatkozó statisztikákat közöl a szerző. Az 1789–1992 között készült, zsidó tiszteket és katonákat, az első és második világháború időszakában lezajlott, valamint 1945 utáni eseményeket megörökítő ábrák és fényképek jól kiegészítik a

kötetben leírtakat. Világosan látszik többek között, hogy a Nagy Háború különböző hadszínterein biztosított volt a zsidó katonák szabad vallásgyakorlása, továbbá, hogy az osztrák–magyar hadvezetés a harcéri körülmények között is igyekezett tekintettel lenni a zsidó katonák vallási előírásaira. A könyv végén található forrás- és irodalomjegyzék, valamint névmutató segíti a téma iránt érdeklődőt az eligazodásban.

A kötetet elsősorban a XVIII–XX. század had- és köztörténetével foglalkozó szakemberek számára ajánlom, azonban a téma és a fentebb megjelölt időszak iránt érdeklődő olvasók is feltétlenül haszonnal forgathatják.

Balla Tibor

SZAKÁLY SÁNDOR

AKIK A MAGYAR KIRÁLYI CSENDŐRSÉGET 1919 ÉS 1945 KÖZÖTT VEZETTÉK

Történelmi–statisztikai áttekintés a magyar királyi csendőrség felső vezetőiről

(Magyar Napló, Budapest, 2013.¹ 301 o. ISBN 978-963-9961-27-2.

*Második, javított és bővített kiadás: Magyar Napló – VERITAS Történetkutató Intézet,
Budapest, 2014. 303 o. ISBN 978-615-5465-03-1)*

Szakály Sándor a XX. század hadtörténetének legkiválóbb hazai szakértője. Kiemelkedő teljesítményét elismerés övezi itthon és külföldön. Munkái nemcsak a vizsgált témák eredetisége és a kifejtés magas színvonala miatt értékes olvasmányok. Tanulmányainak legfontosabb jellemzője a pontosság és az alaposág. Amit Szakály Sándor leír, az úgy van, arra oda kell figyelni.

A csendőrség felső vezetőiről szóló legújabb kötete az 1919. augusztus 1-jétől 1945. május 9-ig, a második világháború európai befejezéséig tartó időszakot vizsgálja. A csendőrség felső vezetői közé a magyar királyi csendőrség felügyelői és közvetlen beosztottai, a Belügyminisztérium, majd a Honvédelmi Minisztérium csendőrségi osztályának vezetői, valamint a csendőriskolák parancsnokai tartoztak. A legfelsőbb vezetéshez tartoztak továbbá a csendőrség központi nyomozó parancsnokságának parancsnokai. Ilyen beosztásokat a vizsgált időszakban 126 fő töltött be. A kötet az ő szakmai, hivatalos életrajzokat, valamint az ezekből levonható, a csendőrök származására, családi hátterére, neveltetésére és kiképzésére vonatkozó következtetéseket tartalmazza. A munka elején szereplő nagy ívű tanulmány alapos tudományos elemzését adja az életrajzoknak.

A korábbi, főleg az 1989 előtti korszakból származó, inkább propaganda célú, mint tudományos munkák arra utalnak, hogy a csendőrség vezetői az „uralkodó osztály”, pontosabban a felső középosztály soraiból rekrutálódtak. Szakály Sándor ezzel szemben megállapítja, hogy a csendőrség felső vezetői alsó középosztálybeli, vagyontalannak számító családokból származtak. Számukra a rendészeti pálya előrelépést jelentett a társadalmi hierarchiában. A családi háttérre utalva szembevetendő jelenség az is, hogy a felső vezetők általában három-ötgyerekes családokból kerültek ki.

A csendőri elithez tartozó, vizsgálat alá vett 126 fő mintegy fele az elcsatolt területeken született. A felekezeti megoszlás nagyjából az országos átlagot követte, de míg a katonai vezetésben – országos számarányukhoz képest – a reformátusok és evangélikusok, addig a csendőrvezetőknel a római katolikusok voltak némileg túlsúlyban. A legfelső vezetésben izraeliták nem voltak. Ennek – legalábbis a szerző szerint – 1938-ig nem felekezeti oka volt. Mint írja, a zsidóság körében eleve nem volt nagy érdeklődés a katonatiszti vagy a csendőrtiszti hivatás iránt. Akik mégis ezt a szolgálatot választották, zömmel hadbiztosként, orvosként, hadbíróként tevékenykedtek. Szakály Sándor megemlíti azt is, hogy még a „zsidótörvények” életbe léptetése után is szolgáltak a csendőr tisztikarban olyan személyek, akik a korabeli szóhasználatlál élve, illetve szóhasználat szerint „zsidó származásúnak minősültek”.

A szerző korábbi kutatásaiból ismeretes, hogy a katonai vezetés képzettsége a lehető legmagasabb szintű volt. A kötet bizonyítja, hogy ez a megállapítás igaz a csendőrvetőkre is. A rendészeti pálya iránti mély elkötelezettségre utal, hogy a kutatási körbe tartozó vezetőknek mintegy fele egészen fiatalon, 14. életévét betöltve választotta a fegyveres szolgálatot és a tisztí hivatást. A csendőrség felső vezetői beosztásaiba általában 25-30 évnyi aktív szolgálat után lehetett bekerülni. A maximális szolgálati idő 36 év lehetett. A csendőri vezetők többsége 51 és 56 éves kor között ment nyugdíjba.

A csendőri vezető elit tagjait széles körű és magas szintű nyelvismeret jellemezte. A német nyelvet – jórészt a közös osztrák–magyar múltnak köszönhetően – szinte mindenki használta. A csendőrségi vezetők egynegyede a németen kívül valamely egyéb világnyelvet, rendszerint franciát is beszélt. Sokan valamely szomszédos ország nyelvét is beszélték. Ez is a Monarchia öröksége volt, mivel a közös hadsereg alakulatai között soknál a német vezényleti nyelv mellett két-három egyéb nyelvet is használtak. A kötetből az is kiderül, hogy a csendőrvetők között voltak kiemelkedő nyelvtelhetségek is. Farago Gábor vezérezredes, aki a csendőrség felügyelője volt 1942. november 15. és 1944. október 15. között, kilenc nyelvet ismert és használt. Hét nyelven tudott Ambrózy Gyula tábornok, Kontz Sándor altábornagy, Szlabey Imre ezredes pedig öt nyelven beszélt.

Az 1881-ben megalakított csendőrség a magyar közbiztonság alapja volt. A társadalomban élvezett osztatlan tekintélyét azonban elveszítette azáltal, hogy felsőbb utasításra a szervezetnek 1944 nyarán részt kellett vennie a zsidóság összegyűjtésében és deportálásában. A csendőrség sorsa a második világháború végén megpecsételődött. Az Ideiglenes Nemzeti Kormány már 1945 májusában elrendelte a csendőrség feloszlását.

A szervezet vezetőinek 1945 utáni sorsát Szakály Sándor külön fejezetben mutatja be. Megállapítja, hogy a vizsgálatban szereplő 126 személy közül még 97-en voltak életben. Közülük 25-en külföldre távoztak és nem tértek vissza Magyarországra. Az itthon maradtakat kollektív büntetés sújtotta, mert minden csendőri vezetőre meghurcoltatás várt. Szakály kutatásai szerint tizenhét egykori tábornok és csendőr törzstiszt került különböző népbíróságok, törvényszékek elé. Közülük négy főt halálra, egy főt pedig életfogytig tartó szabadságvesztésre ítélték. A többiek zömmel 6–10 év börtönbüntetést kaptak. Az el nem ítélték közül 21 személyre internálás, kitelepítés várt. Ez lett a sorsa a kiugrás előkészítésében részt vett és az Ideiglenes Kormányban miniszterként szolgáló Farago Gábornak is. Számára azonban „könnyebbséget” jelentett, hogy szovjet közbenjárásra a kitelepítés helyéül saját, Kecskeméthez közeli tanyaát jelölték ki. Az elítélt, nem igazolt csendőrök nyugellátását megvonták, munkát nehezen találtak, és ez a helyzet megmaradt halálukig.

„Ha a rendelkezésre álló adatokat összesítjük, akkor azt látjuk, hogy a Magyarországon maradt egykori csendőri vezetők több mint 85 százalékát érte valamilyen retorzió, amely alapvetően az 1945 és 1949 közötti időszakra esett, de ha az 1949 utáni időszakot is megnézzük, akkor ez az arány már 95 százalékos – úgy vélem, ez a 'felelősségre vonás' a magyar történelemben példa nélküli!” – összegzi megállapításait Szakály Sándor a fejezet végén.

A háromszáz oldalas könyv háromnegyed részét a csendőrség felső vezetőinek életrajzai teszik ki. Ezek mindegyike tartalmazza többek között az iskolai végzettséget, nyelvismeretet, rendfokozatot, beosztást, kitüntetést, családi állapotot és még az elhunyt sírjának helyét is. A kötetnek ez a nagyobbik része kitűnő kézikönyv, amelyet azonban alighanem senki sem fog konkrét szakmai céltól függetlenül, csak úgy önmagában olvasgatni. A személyi adatok felsorolása mégsem tekinthető száraz olvashatónak, mert az információ tengerben drámai sorsok bontakoznak ki. Mindaz, amiről Szakály Sándor a kötet első, elemző részében ír, szinte megelevenedik ezeken a lapokon.

A csendőrség pusztulása emberi dimenzióba kerül. A csendőrvetők megérezhették a rájuk váró meghurcolásokat, mert csak ezzel lehet magyarázni, hogy közülük viszonylag sokan haltak meg közvetlenül a világháború után vagy néhány évvel később. 1945-ben halt meg Lóza Jenő ezredes, Polster Kálmán alezredes, Nagy Vilmos ezredes. 1946-ban halt meg Fischer József vezérőrnagy, Pekry József ezredes, Szőke Béla vezérőrnagy. Erreth Aladár vezérőrnagy 1947-ben, Csiba István és Kertész Jenő ezredesek 1948-ban, Sáray Ferenc vezérőrnagy internálótáborból szabadulva, 1949-ben halt meg.

A „természetes” halál helyett többen az öngyilkosságot választották. Pinczés Zoltán vezérőrnagy 1945 decemberében Németországban követett el öngyilkosságot. Szinay Béla altábornagy

1948 augusztusában, az Államvédelmi Hatóság fogságából szabadulva lett öngyilkos. Ugyanez lett a sorsa Vadász István vezérőrnagynak, akit ugyancsak 1948 augusztusában tartóztattak le, és aki szintén a szabadulását követően végzett magával.

Az elítélt csendőrzetők közül többnek súlyosbították a világháború végén a Budapesti Népbíróság által meghozott ítéletét. Finta József altábornagyot 1946-ban 7 év szabadságvesztésre ítélték; a Budapesti Büntető Törvényszék 1950-ben 12 évre növelte a börtönbüntetés hosszát. Nemerey Márton altábornagy a Budapesti Népbíróságon 1946-ban 5 év fegyházat kapott; a Népbíróságok Országos Tanácsa 1948-ban ezt az ítéletet 6 évi fegyházra változtatta. Paksy-Kiss Tibor ezredest a Budapesti Népbíróság 1946-ban 10 év fegyházbüntetésre ítélte; a Népbíróságok Országos Tanácsa 1949-ben az ítéletet 5 évvel megtoldotta.

A nyugati fogságból visszatérő Péterffy Jenő ezredest nem ítélték el, mégis erőszakos halállal halt meg. 1945 októberében a kaposvári „szűrőtáborban” feltartóztatták, majd eltűnt a Honvédelmi Minisztérium Katonapolitikai Osztályának Nádor utcai épületében. Felesége úgy tudta, hogy agyonverték.

Voltak, akik baloldali párthoz csatlakozva próbáltak helyet találni maguknak az új körülmények között. Nagy Gyula vezérőrnagy, aki 1944-ben üldözötteket bújtatott, 1945-től 1948-ig a Szociáldemokrata Párt tagja volt. Papp János ezredest, akit Romániában távollétében halálra ítélték, 1947-ben a Szociáldemokrata Párt tagja lett, majd belépett a Magyar Dolgozók Pártjába is. Karrierjén ez sem segített, mivel a Súlyom László elleni perben életfogytiglani szabadságvesztésre ítélték, és csak 1957-ben szabadult.

Akik a börtönbüntetést elkerülték, azoknak a sorsa sem volt megpróbáltatásoktól mentes. Tipikusnak mondható például Poltáry Vilmos sorsa. A négy nyelven beszélő vezérőrnagy segéd-munkásként és éjjeliőrként kereste a kenyerét, amíg hagyták dolgozni. 1951-től 1953-ig Tiszasúlyön kellett tartózkodnia kitelepítettként. 1957 és 1958 között ismét „közbiztonsági őrizetben” volt, Kistarcsán. Nagy Jenő ezredest három nyelv ismeretében csak lóápolóként és éjjeliőrként dolgozhatott.

Ezek a részletes személyi adatok csak sokéves intenzív feltáró munka eredményeként gyűlhetnek össze. A forrásoknak pusztá felsorolása is 13 oldalt tesz ki a könyvben. A szerző dolgozott többek között a Hadtörténelmi Levéltárban, az Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltárában, a Budapest Főváros Levéltárában, az Országos Levéltárban és az Osztrák Állami Levéltárban. Anyakönyvi kivonatok, személyügyi lapok, minősítési táblázatok, kérelmek, avatási lajstromok, igazolási iratok és periratok oldalainak ezreit kellett átnéznie ahhoz, hogy ez a rendkívüli kötet megszülessen.

Elismerés illeti a szerzőnek ezt a legújabb munkáját, amely hozzájárul ahhoz, hogy a sok-sok évtizede rögzült, de tudományos megalapozottságot nélkülöző nézetek helyett hiteles képet kapjon a csendőrségről a jelenkor iránt érdeklődő olvasó, kutató.

Stark Tamás

HEIDEMARIE WAWRZYN

NAZIS IN THE HOLYLAND 1933–1948

(Walter de Gruyter GmbH Berlin, Boston – The Vidal Sassoon International Center for the Study of Antisemitism – The Hebrew University of Jerusalem, 2013. 219 o. ISBN 978-3-11-030652-1)

Heidemarie Wawryzn kétségkívül hiánypótló munkájának hátoldalán rögtön abszurd kép elevenedik meg az olvasó lelki szemei előtt. „Fiatal németek masíroztak a palesztinai zsidó város, Haifa utcáin, és azt kiabálták, hogy »Heil Hitler!« Horogkeresztes zászlókat húztak fel a Palesztinai Mandátum német konzulátusának épületeire.”¹ A *Nácik a Szentföldön 1933–1948* című könyv a Németország határain túl élő német közösség között világszerte életre hívott náci csoportosulások palesztinai ágának történetét követi nyomon. Tekintettel a brit fennhatóságú terület kibontakozó zsidó lakosságának és kezdetleges öngazgatásának jelenlétére, ez lehetett talán az a külhoni náci pártszervezet, amelynek története a legtöbb kétes fordulatot, önellentmondást és meghökkentő adatot tartalmazza.

A palesztinai német közösség történetét eddig egyetlen önálló mű sem dolgozta fel, a témát elemző tudományos publikációk pedig látványos forráshiánnyal küszködtek.² Heidemarie Wawryzn azonban archívumok, személyes levelek és sajtócikkek gazdag tárát vonultatja fel a palesztinai német kolóniák életének megrajzolásakor. A szerző adatai szerint a német közösség háromnegyede egy marginális, Jézus eljövételét a Szentföldön váró protestáns szektához, a templomosokhoz (Tempel Gesellschaft) tartozott; valamivel kevesebb, mint negyedük evangélikus volt, s mindössze egy százalékkukat tették ki a katolikusok (137. o.). Közismert, hogy Németország a világ minden pontján igyekezett náci magokat létrehozni a meglévő német közösségek soraiban. Itt, a Landekreis, majd Landesgruppe Palästina-ban a Németországból kapott propagandaanyagok, sajtótermékek, rádióvevők, filmek, könyvek és horogkeresztes kegytárgyak különösen puszító munkát végeztek az eredendően nemes keresztényi célokot követő lakosság között. Wawryzn remekül megválogatott idézetei közt a hit és a fasiszta politika olyan nyakatekert mutációi bukkannak fel, mint például egy jeruzsálemi német lelkész sorai: „A nemzetiszocializmus alapja a hit; cselekvése a szeretet. A nemzetiszocializmus... testvéri szeretet. De a testvér nem a hottentotta vagy a zulukaffer, hanem húsunk és vérünk fajtestvére, mert ez Isten akarata és törvénye.” (2; 142. o.). Az idősebb korosztály a szerző szerint ellenállt a náci eszméknek, azonban a fiatalság Jeruzsálemben templomi kórossal ünnepelte Hitler áprilisi születésnapját 1936-ban. A Saar-vidék visszatérésekor órákon át zúgtak a jeruzsálemi, jaffai és haifai német templomok harangjai, és a templomosok szvasztikás lobogókat raktak ki házaikra. Mivel azonban a német telepések „zsidóföldön” – ahogy Palesztinát nevezték maguk között – az új náci eszme által olyannyira megvetett zsidók által voltak körbevéve, antiszemitizmusukat mérsékelniük kellett. Munkaadók és bolti kuncsaftjaik gyakran zsidók voltak, s így mindössze olyan aforizmákat engedhettek meg maguknak a náci párt tagjai és szimpatizánsai, mint a „tisza német karácsony” megülése stb.

Különösen komoly tudományos teljesítmény Heidemarie Wawryzn részéről, hogy korábban nem ismert forrásokat kutatott és dolgozott fel a náci-szimpatizáns német templomosok és a palesztinai arab lakosság kapcsolatának témájában. A szerző közel sem kísérli meg a náci–arab kölcsönös kapcsolatkeresés politikai töltettel terhes képét adni, azonban bátran mutatja be adatait, melyek tükrében egy ideológiai és gyakorlati motivációktól vezetett baráti viszony térképezhető fel. A palesztinai nácik kiálltak az arab „Lebensraum” gondolata mellett, szembehelyezkedve a zsidó lakossággal; helyi német vezetők a templomos–arab „közös célokról” értekeztek; németek

¹ Korábbi, a témához kapcsolódó munkáira lásd: Ein Deutscher ist überall ein Deutscher – NS-Gruppen Weltweit 1931–1945. München, 2013.; Zuflucht unterm Hakenkreuz. Deutsche in Palästina 1939–1950. München, 2014.

² *Tsvi Erez*: Germans in Palestine: Nazis and Templars. *Wiener Library Bulletin*, 17. (1963) 25. o.; *Siegfried Braun*: Die Deutsche Tempelgesellschaft in Palästina. *Tribune*, 1. (1962) 376–386. o.; *Bernd Schröder*: Die Beziehung der Achsenmächte zur arabischen Welt. *Zeitschrift für Politik*, 18. (1971) 80–95. o.

és arabok gyakran köszöntötték úgy egymást, hogy „Heil Hitler!” A berlini propaganda természetesen az arab lakosságot is célba vette, és a *Mein Kampf*, a *Cion bölcséinek jegyzőkönyve* és egyéb propagandaanyagok utat találtak a muzulmán célközösséghez. A helyi arab vezetőket minden jel szerint csak az zavarta, hogy népiüket Hitler a nem túl hízelgő 14. helyre szorította a náci faji ranglétrán, s – ahogy az a jeruzsálemi német konzul sajnálkozva közölte – hogy arabok nem léphettek be a nemzetiszocialista német munkáspártba (84–85. o.).

A könyv által tárgyalt időszak közel fele a második világháború idejére esik, s így a műnek érdekes hadtörténeti vonatkozásai vannak. Olasz bombázásoktól eltekintve Palesztinát a tényleges katonai cselekmények elkerülték, s így a Szentfölddel kapcsolatos német hadműveletek és különleges akciók csak papíron születtek meg. A világháború kitöréséig Palesztinát véres arab lázongások tartották rettegésben, és az első dokumentált német–arab közeledések is a harmincas évekből származnak. A német konzulátus papírjai között Wawryzn olyan feljegyzésekre bukkant, ami szerint Lydd, a mai Lod településről arab partizánok keresték meg az intézményt náci támogatásért és fegyverekért folyamodva. A brit hírszerzés egyértelmű feljegyzése szerint arab egységek manővereik során német telepések házaiban és kertjeiben húzódtak meg, vagy ott vettek fel utánpótlásukat. Utóbbi jelenség olyannyira ismert tény volt, hogy náci tisztviselők nyíltan állást is foglaltak mellettük (82. o.). A szerző széles forrásbázisára utal, hogy német és brit adatok mellett francia eredetű forrásokból is merített. Ezek szerint a libanoni határon francia rendszek illegális német fegyverszállítmányokra bukkantak, köztük több száz Mauser típusú puskára és több ezer töltényre. Minden csempész azonban nem akadt fenn a hálón, és később is több német gyártmányú gránátot találtak arab harcosoknál (86. o.). A legtöbb adatot azonban kétségkívül a helyi, Mandátum-hatóságok őrizték meg: arabok között szolgálatot teljesítő első világháborús veterán német kiképzőtisztekről, fegyver- és lőszercsempészetéről, arab lázadók német kiképzéséről, náci propagandaanyagok és források átadásáról egyaránt szólnak a műben gazdagon idézett jelentések (92. o.). A fentiek tekintetében érthető, hogy a brit hatóságok a német telepésektől 1940. tavaszának utolsó napjaiban megkezdték a náci párttagok által szétszórtott rádióvevőket összeszedni, s hogy az ellenséges állampolgárságú német lakosokat ellenőrzésnek tették ki, majd táborokba internálták őket. Magyar szemmel érdekes részlet, hogy a vizsgálati eljárás alá vetett náci párttagok érdekében az a Carl Lutz emelt szót, aki később hazánkban – joggal – zsidómentőként vált ismertté, s aki ekkor még Palesztinában teljesítette svájci konzul-helyettesi szolgálatát (102–103. o.).

A palesztinai arabok lázadó mozgalma vezetőjének, Hadzs Amin al-Huszéini muftinak külön figyelmet szentel a szerző. A mufti az itt feltárt adatok szerint felvette a kapcsolatot a jeruzsálemi német konzulátussal, majd 1941-ben Berlinben tárgyaláson vett részt Hitlerrel. A feljegyzések szerint a mufti „kifejezte háláját a szimpátiáért, amit [Hitler] az arab, és különösen a palesztin ügy iránt mutatott,” és egy „arab légió” felállítását vetette fel. „Az arabok Németország természetes barátai, ugyanis ellenségeik azonosak: nevezetesen az angolok, a zsidók és a kommunisták” – érvelt (118. o.). A mufti tevékenységét végül vajmi kevés siker koronázta, közös náci–arab tervekben azonban még továbbiak is születtek. Ahogy a gépiesített tömeggyilkolás megkezdése előtt a zsidók leölését Kelet-Európában halálosztagok végezték, úgy a német vezetők Erwin Rommel afrikai győzelmeit követően is hasonló eszközökkel akartak végezni Palesztina zsidó lakosságával. Rommel csapataihoz 1942-ben egy SS halálosztagot csatoltak, azzal a céllal, hogy a helyi arabok bevonásával kiirtsák Egyiptom és Palesztina zsidóit. Az osztagot végül Rommel veresége után Athénba, majd Berlinbe szállították vissza (120. o.). A történet utolsó felvonása az 1944-es kudarcba fulladt Atlas hadművelet. Palesztinai születésű német telepesekek egy ejtőernyős akció keretében dobtak le a Szentföldön, miután a brandenburgi különleges egységek tagjai kiképezték őket. A három németnek és a két arabnak, akiket a Hitlerjugend korábbi palesztinai feje vezetett, nyelvtudásukra és helyismeretükre támaszkodva kellett volna szabotázsakciókat végrehajtaniuk a britek ellen. A kommandósokat azonban rögtön elfogták, s noha a vádakak tagadták, a náluk talált dinamit, rádiók, félautomata német fegyverek és egy német–arab szótár egyértelművé tették a helyzetet. A mű a német lakosok kitelepítésével zárul, s joggal hiányolhatja az olvasó, hogy az az 1952-es izraeli–német jóvátételi szerződést már nem tárgyalta, ami nem csupán a holokauszt túlélőket, de a kitelepített német templomosokat és telepeseket is kárpótlásban részesítette.

A mű olvasásélményét néhány helyen zavarják a megismételt, ám eltérő fordításban szereplő idézetek, vagy az egymást követő oldalakon ismétlődő bekezdések (53., 87–88., 94–95. 107., 136.,

143. o.). Másutt egy egész oldalas német dokumentumot emelt be könyvébe, mindenfajta fordítás, de akár csak a tartalomra való utalás nélkül (112. o.). Hasonlóképp érthetetlen, hogy miért szól a szerző a témába vágó arab források hiányáról, miközben maga is idéz ilyeneket, s irodalomjegyzékében is szerepeltet ilyen írásokat (96., 212. o.), illetve szokatlan módon irodalomjegyzékében egy Wikipédia-szócikk is szerepel. Azonban minden hiányosságért kárpótol a szerző által csatolt kincset érő függelék: egy német utazóknak kiadott Palesztina-térképet egy lista követ a templomos, protestáns és katolikus kolóniák, illetve rendek intézményeiről és településeiről (145–146. o.). Ezek után egy külföldi náci párttagok számára kiadott hivatalos viselkedési útmutatót olvashatunk. Majd pedig a könyv kereken ötven oldalát kitevő lista az összes ismert palesztinai náci párttagot igyekszik felsorolni a United States Holocaust Memorial Museum, az Israel State Archives, a Central Zionist Archives és a Yad Vashem Archives adatai alapján (200. o.). Wawryzn körültekintőségére utal, hogy a Palesztinában született, de nem a Szentföldön belépett náci párttagokról is közöl egy listát. Tekintettel a könyv széles forrásbázisára, fontos témájára és a most elsőként közzétett értékes forrásokra a *Nazis in the Holy Land 1933–1948* megkerülhetetlen részét képezi a második világháborús német diaszpóra közösségek, a holokauszt és a Közel-Kelet történeti irodalmának.

László Bernát

BARRETT TILLMAN

FORGOTTEN FIFTEENTH: THE DARING AIRMEN WHO CRIPPLED HITLER'S WAR MACHINE

(*Regnery History, Washington DC, 2014. 338 o. ISBN 978-1-62157-208-4*)

A magyar szempontból is különösen érdekes és fontos amerikai 15. légi hadsereg aktivitása és története a második világháború folyamán a „nagy testvér”, az amerikai 8. légi hadsereg árnyékában annál mindig is sokkal csekélyebb publicitást kapott. Bár a kilencvenes évek óta jelentős számú kiadvány jelent meg az amerikai 15. légi hadsereg alárendelt alakulatairól osztály-, illetve néha század szinten is, valamint szép számban jelentek meg itt szolgáló hajózók visszaemlékezései is (főleg vadászpilótáktól), a légi hadsereg egészét, annak hadászati–harcászati aktivitását stratégiai szempontok szerint vizsgáló művek alig születtek. Minden bizonnyal ez lehetett az oka a *Forgotten Fifteenth* megszületésének, melynek előszavában (ix. o.) a szerző ugyan azt állítja, hogy ez az első teljes terjedelmű mű az amerikai 15. légi hadsereg történetéről, ez azonban így nem pontos, valójában ez a harmadik ilyen kiadvány.¹

A kötet szerzője, Barrett Tillman újságíróként végzett, és immár évtizedek óta kutat és publikál – tudományos igénygel – amerikai katonai repüléstörténeti témákban. Több száz rövidebb tanulmány és cikk mellett több tucat monográfiája jelent már meg, kutatásai és publikációi különösen kiemelendők az amerikai haditengerészeti repülés témájában, melyekért több rangos díjat is kapott, és több olyan kötetet is jegyez a témában, melyek igazi klasszikusnak számítanak.² Emellett állandó televíziós szakértőként is tevékenykedik a tengerentúlon. A kiváló írói vénával és mesélői

¹ A korábban megjelent két könyv: *Kenn C. Rust: Fifteenth Air Force Story*. Temple City, Historical Aviation Album, 1976. – amely első negyven oldalán mutatja be az amerikai 15. légi hadsereg összefoglaló történetét –, valamint *Kevin A. Mahoney: Fifteenth Air Force against the Axis: Combat Missions over Europe during World War II*. Lanham, Scarecrow Press, 2013., amely napról napra követi az eseményeket és bevetéseket. Utóbbi kötettel Tillman műve feltehetően párhuzamosan készült, de Mahoney könyve előbb jelent meg.

² Barrett Tillman máig legnagyobb hatású műve ezek közül a John B. Nicholssal közösen írt, azóta számos újabb kiadást is megért munkája: *On Yankee Station: the Naval Air War Over Vietnam*. Annapolis, Naval Institute Press, 1987.

készséggel rendelkező szerző könyvei nagyon olvasmányosak és rendkívül népszerűek az angol nyelvű könyvpiacra.

Legújabb könyve, a *Forgotten Fifteenth* szerkezetében végigköveti az amerikai 15. légi hadsereg történetét az 1943. novemberi megalakításától az európai hadműveletek végéig. Művében a szerző kitér a légi hadsereg fő stratégiai céljaira, valamint a kiépülése, majd a működése során általuk megtapasztalt kihívásokra és nehézségekre is. A stratégiai jelentőségű események mellé színes apróságokat is felvillant, művét rendkívül olvasmányos és szórakoztató, elbeszélő stílusban írta számos visszaemlékezéssel színesítve, nem pedig repetitíven, az események napról napra történő bemutatásával.

A kötet erényei közé tartozik, hogy kitér kevésbé ismert részletekre és alakulatokra is, melyek szerepe szintén fontos volt a légi hadsereg működése szempontjából. Szimpatikus, ahogy kiemeli a bázisokat építő műszaki egységek erőfeszítéseit, majd az ott állomásozó alakulatok földi személyzetének kemény munkáját, akik folyamatosan igen magas bevetetőségi rátát tudtak biztosítani az alárendelt repülőalakulatok géppálmányánál. Emellett a repülők közül az időjárás-, és fotófelderítő kötelékek ugyanúgy szóba kerülnek, mint a bombázó és vadászrepülő alakulatok sokkal ismertebb tevékenysége.

A szerző – egyetlen kivétellel³ – nem görgeti tovább az amerikai 15. légi hadsereggel kapcsolatos mítoszokat sem (amelyek közül több is kötődik például a kizárólag fekete személyzetből álló 332. vadászrepülő osztály tevékenységéhez), és helyesen mutat rá több fontos, bár kevésbé ismert tényezőre. Ilyen például az „napfényes Itália” területén állomásozó repülőalakulatok akut problémája az időjárással, amely a térségben a vártnál sokkal rosszabb volt és számottevően akadályozta az amerikai repülőalakulatok hadműveleti tevékenységét. Arra is helyesen mutat rá, hogy az olajcéllok fontossága, stratégiai jelentősége közismert, az azonban kevésbé köztudott, hogy az amerikai 15. légi hadsereg számára nem az egyébként rendkívül erősen védett, Ploesti környéki olajcéllok voltak a legnehezebb célpontok, hanem a Bécs környéki ipartelemek, és itt szenvedték el a legnagyobb veszteségeiket is.

A szerző kitér az ellenfelekre, köztük több alkalommal a magyar légierőre, bár az ellenfél kisebb tengelyhatalmak légierői közül Tillman kifejejtette a horvátokat, pedig ők is számos bevetést repültek az amerikai 15. légi hadsereg ellen – rendkívül csekély eredménnyel, súlyos veszteségekkel –, és van róluk elérhető angol nyelvű, népszerűsítő irodalom is.⁴

A szerző egyébként számos alkalommal említi a magyar vadászrepülőket, sőt kifejezetten hízeleg a magyaroknak, amikor a „respected opponent”, azaz „tisztelt ellenfél” kifejezést használja rájuk (198. o.). Ezzel kapcsolatban azért nem árt tudni, hogy az amerikai hajózók 1944–45-ben nemcsak hogy nem tudták megkülönböztetni a magyar felségjelet a némettől, de zömüknek halvány fogalma sem volt a magyar légierő létezéséről.⁵

Bár Tillman a téma angol nyelvű szakirodalmát nagyon jól ismeri, jómagam szívesen láttam volna a felhasznált források között az ellenfelekkel kapcsolatos eredeti nyelvű forrásokat is. Jól tudom persze, milyen nehéz a sok különféle nyelven megírt szakirodalmat összegyűjteni és lefordítani, azonban számos érdekes és fontos részlet a másik oldallal kapcsolatban angolul nem érhető el. Ezek ismeretében néhány téves állítás is elkerülhető lett volna. Két ilyen magyar vonatkozású téves állítást emelnék ki: a szerző a 143. oldalon azt állítja, hogy a magyar 101. vadászrepülő osztály 1944. augusztus 22-ét követően az aznap és addig elszenvedett veszteségei miatt került a harcból kivonásra, holott ennek a másnap bekövetkezett román kiugrás miatti, a térségben gyökeresen megváltozó stratégiai helyzet volt az oka (hivatkozás nem szerepel állítása végén). Szintén a magyarokkal kapcsolatos tévedésként a szerző a 189. oldalon azt állítja, hogy a magyar repü-

³ Ez a kivétel a „ki lötte le Erich Hartmann Románia felett” ügy boncolgatása (a második világháború legeredményesebb német vadászpilótájának Románia feletti, 1944 nyári ejtőernyős ugrása máig erősen foglalkoztatja az amerikaiakat és szokásuk ezt Robert Goebel, a 31. FG egyik ászának egyik légi győzelméhez kötni, de véleményem szerint ez a kombinálás igazolhatatlan). Lásd erről: *B. Stenge Csaba*: In memoriam Robert John Goebel. In: Magyar Repüléstörténeti Társaság Évkönyve, 2011. 164–165. o.

⁴ *Dragan Savic-Boris Ciglic*: Croatian Aces of World War 2. Oxford, 2002. 63–66. o.

⁵ Lásd erről pl. *George Loving*: Woodbine Red Leader. A P-51 Mustang Ace in the Mediterranean Theater. New York, 2003. 259. o.

lők „olaszok”-nak hívták az amerikai repülőket, ami nem felel meg a valóságnak (valójában néha „angolozták” az amerikaiakat a magyar repülőket). Hivatkozás ehhez a téves állításhoz sincs (a mű egészére jellemző egyébként a kissé szórványos jegyzetapparátus, a szerző számos alkalommal lespórolja a jegyzeteket az idézetek végéről, illetve ezek érdemi adattartalommal bíró szövegrészek végéről is hiányoznak). Hivatkozás híján nem tudhatjuk meg a hibás állítás forrását ezúttal sem, mert az ezt az állítást fél oldallal követő, legközelebbi jegyzetben hivatkozott forrás, egy magazinban megjelent újságcikk – mely egyébként szintén magyar témával foglalkozik, mivel a műnek ez a szakasza egy rövid, magyar vonatkozású fejezetben található – bár szintén nem hibátlan, de ezt az állítást nem tartalmazza.⁶

A mű sajnos tartalmaz olyan további bosszantó hibákat is, melyek egy kis plusz munkával könnyen elkerülhetőek lettek volna. Sűrűn előfordul, hogy a bázisok kapcsán szereplő olasz települések nevét elírta a szerző. Néhány betű elütése természetesen még nem tragédia, de egy ízben Budapest összekeverése Bukaresttel is előfordul a könyvben (64. o.), ami jelzése annak, hogy a műben nincs minden rendben a földrajzi ismeretek körül. A nyelvtudás – és lektorálás – hiányának tudható be továbbá, hogy a német légierőben a kötelékből kilőtt ellenséges nehézbombázókra alkalmazott Herausschuss kifejezésből Herausschutz-ot csinál a szerző (48. o.).

Összességében elmondható, hogy a fent említett hibák ellenére Barrett Tillman könyve hasznos és értékes adalék az amerikai 15. légi hadsereg történetéhez, és gördülékeny, szórakoztató stílusa nagyon élvezetes olvasmánnyá teszi. A kötet feltétlenül ajánlott a téma iránt érdeklődő szakma és a szélesebb olvasóközönség számára is.

B. Stenge Csaba

SILKE ARNOLD-DE SIMINE

MEDIATING MEMORY IN THE MUSEUM TRAUMA, EMPATHY, NOSTALGIA

(Emlékezet közvetítés a múzeumban. Trauma, empátia, nosztalgia. Palgrave Macmillan Memory Studies. Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2013. 256 o. ISBN 978-0-230-36886-6)

A bölcsészeti- és társadalomtudományokban csakúgy, mint a szélesebb társadalomban, az elmúlt évtizedekben „emlékezet robbanásról” (*memory boom*) szokás beszélni, bár hozzátehetjük, hogy az emlékezetnek ez az áradása nálunk jóval kisebb hullámokat vetett, mint másutt, elsősorban Nyugat-Európában. A londoni egyetemen tanító Arnold-de Simine könyvében számos példán keresztül elemzi ennek a folyamatnak a múzeumok világára gyakorolt hatását.

A szerző értékelése szerint világméretű folyamat eredményeként új típusú múzeumok (és örökségi helyszínek) megjelenéséről beszélhetünk, amelyek jellemzően traumatikus történeti tapasztalatokat dolgoznak fel, témájukból fakadóan ugyanakkor tárgyi anyagban általában szegényebbek, mivel az általuk megjelenített események és korszakok sok esetben éppen maguk fosztották meg szemtanúikat személyes eszközeiktől. Ezek a típusú múzeumok tehát tárgyak helyett inkább a vizualitás egyéb eszközeit hívják segítségül, elsősorban a modern technikát, amely a multimédia kellékeivel tudja megidézni akár egy felejtésre ítélt korszak miliőjét, emellett pedig igen jelentős teret kapnak az események szemtanúinak, túlélőinek modern technikai eszközökkel megőrzött és közvetített személyes elbeszélései, visszaemlékezései. A látogató tehát személyes, egyes szám első személyben elbeszélte történeteken keresztül találkozik a múlttal, ez pedig sokkal közelebbi viszonyt jelent, mint a múzeumok hagyományos világa, hiszen ez a típusú elbeszélés sokkal jellemzőbben

⁶ Mihaly Karatsonyi – James P. Busha: Summer of Hell. Life and death of the Pumas. *Flight Journal*, Winter, 2011. 10–17. o.

fordul elő a művészeti alkotásokban, így például egy regényben vagy filmen. Ezeket a típusú múzeumokat a szerző „emlékezet múzeumoknak” (*memory museums*) nevezi, kitágítva ugyanakkor az eredetileg Susan Sontag által használt fogalom spektrumát a Holocaustnak emléket állító múzeumokon túlra. Értékelése szerint térben és időben változatos történelmi események képezhetik azt a tárgyat, amelyet a múzeum vagy emlékhely nem elsősorban mint „történelmet” kíván elbeszélni egy uralkodó narratíva segítségével, hanem az emlékezet paradigmáján keresztül igyekszik változatos nézőpontból, gyakran a sokáig mellőzött vélemények megszólaltatásával bemutatni azt.

Régi és új típusú múzeum a szerző értékelése szerint egyaránt a társadalom emlékezetének megjelenítőjeként működik. Az emlékművekkel együtt szolgálnak a megemlékezési rítusok helyszínül, ahol az emlékezet közösségi jellege kifejeződik. Mintha egy fordított metaforával találnánk magunkat szemközt: ahelyett, hogy mint a múltban sokáig, az emlékezetet képzelnék el raktárként, a raktározásra szolgáló rendszer (például egy múzeum) az emlékezet egy formájaként jelenik meg. Az emlékezethez fűződő szoros kapcsolata által a múzeum az identitás őrzőjeként is funkcionál. Éppen az ennek elvesztésétől való félelem lehet a szerző szerint az egyik legfontosabb motiváló erő az ilyen típusú emlékhelyek megteremtése mögött, vagyis az az igény, hogy a huszadik század nagy traumáit, a világháborúkat, a Holocaustot, a diktatúrákat vagy a terror egyéb formáit elszenvadó szemtanúk tapasztalata, visszaemlékezései haláluk után is megmaradjon és átöröklődjön a következő generációkra. További jellemzői az „új múzeumoknak”, hogy építészek, történészek és művészek közös munkájának eredményei. Az alkotók célja ugyanakkor több mint pusztán ismeretközvetítés vagy a szemtanúk emlékeinek közvetítése, a kiállítási térben minden azt segíti, hogy a látogató abban mozogva fizikailag és érzelmileg is minél intenzívebben „átélhesse” a múltbeli eseményt, élményszerű tapasztalatot szerezzen róla.

Az ilyen típusú kiállítás vállalt célja tehát, hogy építsen a látogató empátiájára. Ennek elősegítése érdekében olyan technikai megoldásokat is alkalmaz, mint például az első világháború múzeumában, Ypres-ben. A látogatók itt a bejáratnál egy pipacs mintájú interaktív karkötőt kapnak, amellyel bejelentkezhetnek a virtuális térben, és megadhatják nemzetiségükre, lakóhelyükre, életkorukra és nemükre vonatkozó személyes adataikat. A kiállítást végigjárva az egyes pontokon a karkötőn tárolt adatoknak megfelelő, személyre szabott információt kapnak, nyelvileg és tartalmilag egyaránt. Ezáltal a látogatókra egy-egy nemzeti közösség részeként tekintve segítik elő az azonosulás és érzelmi átélés folyamatát.

Ezzel éppen ellenkező kiindulási pontot alkalmaz ugyanakkor a drezdai Hadtörténeli Múzeum (Militärhistorische Museum), amely a nemzetiszocialista „Heimat” fogalom és „hőskultusz” negatív tapasztalatai okán is, a nemzeti kötődésnél egyetemesebb értékekre összpontosít. A pusztán historizáló szemlélettől való elszakadásra maga a múzeumépület külseje is felhívja a figyelmet, a történelmi épület tömbjét ugyanis egy modern anyagokból készült ék bontja meg, amelyről a történelmet átjáró erőszakra, Németország (és az intézmény) történelmi folytonosságának szakadásaira éppúgy asszociálhat a látogató, mint a második világháborúban bevett bombázókra, melyek Drezda pusztulását okozták. A kiállítás az előbbiekkal ellentétben nem az empátia kiváltását célozza, és nem ajánlja fel a múlt események egy megnyugtató olvasatát sem, ehelyett inkább az elmúlt és jelen konfliktusok felfogását kérdőjelezi meg, és a túlzottan egysíkú magyarázatokkal szembeni óvatosságra sarkall.

Érdekes módon az elemzett múzeumokban és emlékhelyeken a kevés tárgy szerepe éppen felértékelődik, ikonikussá válik. Az egyik ilyen tárgy, amely elsősorban a holokauszt vonatkozásában a traumatikus események ikonjaként funkcionál, és ilyen kontextusban a világ számos pontján megjelenik, a cipő. Ez egyrészt az egyik legszemélyesebb tárgy, amely hozzáidomul viselőjéhez, szinte személyes jegyeket vesz fel. Emellett azonban további jelentéseket hordoz: míg magyarul valakinek a bőrébe bújunk, addig angolul képletesen belelépünk a cipőjébe, hogy átérezzük a sorsát és azonosuljunk vele. A szerző hivatkozik a budapesti rakparton a nyilasok által Dunába lőtt áldozatok fémcipőket mintázó emlékművére, amelyet 2005-ben avattak fel. 2012-ben a srebrenicai vérengzésre emlékeztek Ankara főterén az áldozatok számával megegyező számú, több mint nyolcezer pár cipővel. Majd egy brit művész tett közzé felhívást, hogy különböző típusú cipőket gyűjtsön egy Kentben található első világháborús emlékműhöz készülő installációhoz, amely szintén a száz évvel ezelőtti események átélhetőbbé, megfoghatóbbá tételét segítheti elő. A szerző ugyanakkor nem rejti véka alá, hogy az előbbi példákban is érzékelhetően mélyebb háttértudás nélkül a hasonló

ikonikus ábrázolások nem csupán tragikus események erőteljes megjelenítésére képesek, de elfedik az események egyediségét és különbözőségeit is. Ugyanakkor nem példa nélküli a kulturális transzfernek az a folyamata, amelyet például a cipőábrázolás esetében megfigyelhetünk, hiszen Andreas Huyssen szerint is a „holokauszt a történelmi trauma egyetemes trópusává”, metaforájává vált.

A példákon keresztül érzékelhető ugyanakkor, hogy az ilyen típusú múzeumok szívesen nyúlnak a modern művészet eszközeihez. A szerző a művészeti alkotások élményszerű és egyben elgondolkodtató alkalmazására ismét a drezdai Hadtörténeli Múzeum kiállításából hoz érzékletes példát. A kiállítás egyik termében itt a látogatók saját árnyékukat láthatják egy stroboszkóp felvillanó fényénél néhány pillanatra rávetülni a foszforeszkáló falra. Az installáció egyaránt utal a Hirosimában és Nagasakiban pillanatok alatt életüket vesztett áldozatokra (és árnyékszerű földi maradványaikra), a fényképezés során a tárgyak érzékeny lemezen hagyott nyomára, és az emlékezetbe égő traumatikus élményekre, ám további, kevésbé tragikus értelmezéseknek és a kísérletezésnek is teret enged.

Az új típusú múzeumok anyagából vett számos példa, izgalmas kérdésvetések, a kulturális emlékezet könyvtárnyi irodalmának értő összefoglalása – értékes olvasmány muzeológusok, történészek, kíváncsi érdeklődők számára egyaránt.

Tulipán Éva